

Monoteist bir Hıristiyanlık

Bilal BAŞ

yorumu: Aryüşçülük Mezhebi¹

Giriş:

Adını kurucusu Aryüş'ten (250-336) alan Aryüşçülük, ilk dönem Hıristiyanlık tarihinde en önemli ve kapsamlı mezhep ayrılıklarından birisidir. Mezhep, Aryüş'ün Mısır kilisesinde önemli bir rahip iken 318 yılında fikirlerini açıklamasından

kesin olarak yasaklandığı 381 İstanbul konsiline kadar etkili olmuş ve kilise tarihinde dördüncü yüzyılın en önemli problemini teşkil etmiştir. Aryüşçülük, Aryüş'ün savunduğu fikirlerin ortodoks Hıristiyanlığının inançları ile çatışması nedeniyle dinî açıdan, Konstantin'in ve haleflerinin ihtilafa dahil olması bakımından siyasi açıdan son derece önemlidir. Aryüş, ortodoks kilisenin ilk yüzyıldan beri savunageldiği temel inanç esasları hakkında ortaya koyduğu taban tabana zıt fikirleri ile kilise babaları tarafından son derece tehlikeli görülmüştür. Bu nedenle tartışma etrafında dönemin kilise babaları ciltler dolusu teoloji eserleri yazarak Aryüşçü fikirlerin yanlışlığını ortaya koymaya ve ortodoks inancının doğruluğunu savunmaya çalışmışlardır. Bu babaların başında Aryüşçülerle en fazla mücadele eden İskenderiye piskoposu Athanasius ile özellikle tartışmanın son döneminde ortaya çıkarak oluşturdukları inanç sistemi ile Aryüşçü düşünceye nihai darbeyi vuran 'Kapadokya Babaları' adıyla meşhur Ankaralı Basil², Naziansuslu Gregory ve Nyssalı Gregory gelmektedir.

Aryüşçülüğün siyasi yönünün kendine has bir şekilde önem kazanması ise daha çok ortaya çıktığı dönem ve imparator Konstantin'in izlediği siyasetin neticesidir. Aryüşçülüğün başlangıcı ile Konstantin'in Hıristiyanlığı resmen tanıdığı 312 Milan fermanı ilginç bir şekilde kesişmektedir. Hıristiyan kilisesi bu tarihe kadar illegal bir yer altı dinî teşkilatı iken bu tarihten sonra önce imparatorluk tarafından resmi bir din kabul edilmiş ve kısa bir süre sonra da Konstantin, Hıristiyanlığı imparatorluğun resmi di-

1 Bu makale "Bir Hıristiyanlık Mezhebi Olarak Aryüşçülük" adlı yüksek lisans çalışmamıza dayanılarak yazılmıştır. Bk. Bilal Baş, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

2 Kilise kaynakları piskoposların isimlerini piskoposun görev yaptığı şehir ya da eyaletin isimleri ile zikrederler. Biz bunu metin içinde bu şekilde kullanacağız.

ni kabul etmiştir. Konstantin, tek imparator, tek kilise ve tek inanç olarak özetlenebilecek politikasına uygun olarak Hıristiyanlığı imparatorluğun dinî birliğini sağlayacak ortak payda kabul etmiştir. Ancak o, Hıristiyanlığı ortodoks ya da başka bir yorumu konusunda tercih yapacak kadar tanıyamamış ve bu nedenle bir mezhep ya da görüşü peşinen desteklememiştir. Onun için önemli olan şey dinî birliği tesis etme bakımından çoğunluğun kabul edebileceği inanç formülünü bulmaktır. Bu durum tartışmada taraf olan ortodoks kilise ve Aryüsçülerin imparatorun desteğini kazanabilmeleri için kaygan bir zemin hazırlamış ve tartışmanın siyasi boyutu öne çıkmıştır. Taraflar açısından imparatorun desteğini kazanmak demek aynı zamanda imparatorluğun resmi din anlayışı olmak demektir. Bu durum ise tartışmanın büyümesine ve imparatorluğun dinî ya da din dışı bütün kesimlerinde yayılmasına yol açmıştır. Konstantin'den sonraki imparatorlar da iki tarafın siyasi oyunlarının hedefleri olmuşlar ve bazıları Aryüsçüleri desteklerken bazıları da ortodoksları desteklemiştir.

Aryüsçülük hakkında bizzat mezhebin mensupları tarafından kaleme alınan eserler yok denecek kadar azdır. Bunlar Aryüs tarafından yazılmış olan birkaç mektup ile yine onun takipçileri tarafından yazılmış bir iki risaleden ibarettir. Kaynakların bildirdiğine göre Aryüsçüler bize ulaşanlardan çok daha fazla eser yazmışlardır. Ne var ki bunlar çeşitli nedenlerle yok olmuştur. Bu durumun imparatorluğun ya da ortodoks kilisenin kasıtlı bir politikasının neticesinde ortaya çıktığını düşünüyoruz. Nitekim dönemin tarihçilerinden Sozomen'in bildirdiğine göre imparator 325 İznik konsilinden sonra Aryüsçülere ait bütün yazıların toplanarak yakılması konusunda bütün eyaletlere ferman göndermiş ve aksi davranışta bulunanların ölümle cezalandırılması emrini vermiştir.³ Aryüsçülerin kendilerinin kaleme aldığı eserlerin bize ulaşamamış olması bizi onlar hakkındaki bilgilerimizi rakipleri olan kilise babalarının eserlerinden almak zorunda bırakmaktadır. Bu eserler ise kendi açılarından bir Aryüsçülük portresi vermektedirler. Aryüsçüler hakkında elimizde olan birkaç risale dışında birinci el kaynaklarımız büyük ölçüde Athanasius'un onlar hakkında yazdıklarıdır. Bunun ya-

3 Sozomen, *The Ecclesiastical History*, I, 21. Müslümanların Hıristiyanlara karşı yazdıkları reddiye türü eserlerde özellikle Abdül Ehad Davud'un *İncil ve Salib* adlı eserinde İznik konsilinde sayıları yüzlere varan İncil nüshaları arasından teslim inancına uygun olan dört tanesinin seçilerek diğerlerinin yakıldığı şeklinde bir rivayet yer almaktadır. Çalışmamız esnasında kaynaklarda bu rivayete ilgili olabilecek bilgi aradık. Aynı şekilde Yeni Ahit'in resmi listesinin oluşumu ile ilgili olarak yazdığımız "Yeni Ahit Kanonunun Oluşum Süreci" adlı yayınlanmamış makalemiz vesilesi ile bu rivayete temel olacak bilgiyi kaynaklarda aradık. Ancak böyle bir rivayete rastlamadığımız gibi İznik konsilinde kanonizasyonla ilgili herhangi bir gündemin olduğuna dair bir işarete de rastlamadık. Bu konuda vardığımız sonuç, Sozomen'in Konstantin'in Aryüsçülerin kitaplarının yakılması ile ilgili olarak eyaletlere gönderdiği bu fermanın zamanla böyle bir rivayete dönüşmüş olabileceğidir. Ancak bu kaynaklar tam olarak –ileriye doğru– taranmadan ispat edilebilecek bir iddia değildir. İleride bu konuda bir çalışma yaparak bu konuyu aydınlatma amacındayız.

nında dönemin kilise tarihçileri Eusebius, Sokrates, Sozomen ve Theodoret de önemli bilgiler vermektedirler. Bu kaynakların verdikleri bilgiler taraflı bir görünüm arz ettiklerinden dolayı Aryüsçülüğün buralardaki portresinin önemli ölçüde eksiklikler ve yanlışlıklar taşıması muhtemel görünmektedir. Bu durum Aryüsçülük üzerinde 19. yüzyıldan bu yana yapılan çalışmalarda temel sorunu oluşturacaktır. Söz konusu çalışmaların her biri Aryüsçülükle ilgili olarak farklı çerçeveler ortaya koymuşlar ve çeşitli spekülasyonlarda bulunmuşlardır.

Aryüsçülüğün biri diğerinden önemsiz olmayan teolojik ve siyasi yönlerinin bulunduğunu belirtmiştik. Bu nedenle öncelikli amacı mezhebin Hıristiyanlık tarihindeki yerini ortaya koymak olan makalemizi iki bölümlü yazarak birinde mezhebin 318-381 yılları arasında cereyan eden tarihi serüvenini anlatarak din –devlet ya da kilise– imparatorluk ilişkisi içinde nasıl bir gelişme takip ettiğini anlatacak, ikincisinde ise daha çok Kristoloji⁴ branşı içinde ele alınan mezhebin dinî görüşlerini açıklamaya çalışacağız.

1. Mezhebin Tarihi Gelişimi (318-381):

a. Aryüs'ün Hayatı, Görüşleri ve

İznik Konsilini Hazırlayan Olaylar

Aryüs'ün hayatı hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Onun 313 yılında piskopos Peter döneminde Mısır kilisesinde görev alışından önce si ise tamamıyla belirsizdir. Bu konuda tarihçilerin yaptıkları tahminlerden öteye geçememektedir. Aryüs'ün Libya'da doğduğu kabul edilir. Doğum tarihi ise tam olarak bilinmemektedir. Tarihçi Epiphanius, Aryüs'ün Mısır kilisesinde presbiter olduğunda oldukça yaşlı olduğunu belirtir. O dönemin kilise teamüllerini dikkate aldığımızda rahiplik görevinin otuz yaşın altındakilere verilmediğini ve bu nedenle Aryüs'ün doğum tarihinin 280'den sonra olamayacağını kabul edebiliriz. Hatta bunu daha da önce kabul etmek yanlış olmayacaktır.⁵

Aryüs'ün eğitimi ile ilgili olarak da fazla bilgiye sahip değiliz. Ancak kendisinin Nicomedialı Eusebius'a yazdığı mektupta geçen ve Antakyalı Lucian'ın (ö.312) okulunda birlikte olduklarını ifade eden “solloukianista (Luciancı arkadaş)” kelimesi onun fikirlerine temel olan fikirlerini Antakya ekolünün kurucusu Lucian'dan aldığı şeklinde yorumlanmıştır. Modern dönemde Aryüsçülük üzerine çalışma yapan John Henry New-

4 Hıristiyanlıkta İsa Mesih'e verilen önemin bir neticesi olarak, Hıristiyan teolojisinde İsa Mesih ile ilgili tartışmalar Kristoloji adında yeni bir branş oluşturmuştur. İsa Mesih'in varlığı kişiliği ve fiilleri ile sistematik olarak ilgilenen söz konusu branşın amacı Hıristiyan inancının onunla ilgili temel hakikatlerini ortaya çıkarmak ve açıklamaktır. Buna bağlı olarak, Kristoloji'nin temel konusunun İsa Mesih'in ilahi ve beşeri yönlerinin mahiyetleri ve bunların birbiriyle münasebetlerinin araştırılması olduğunu söylemek mümkündür.

5 Rowan Williams, *Arius: Heresy and Tradition*, London 1987, s. 30.

man ve Adolf von Harnack gibi bilginler sözkonusu kelimededen ve Aryüs'ün mücadelesi boyunca yardımcısı olan arkadaşları ile olan birlikteliğinden yola çıkarak bunların kökenini Antakya okuluna bağlarlar. Bu konuya ikinci kısımda değineceğiz.

Aryüs 313 yılında piskopos Peter döneminde presbiter olduktan kısa bir süre sonra kilisenin Melitius ve arkadaşlarını aforoz etmesine karşı çıkmış ve bunun üzerine kendisi de kiliseden kovulmuştur.⁶ Ancak Peter şehit edilince yerine geçen Achillas döneminde tekrar kilisedeki görevine dönmüş ve iki yıl sonra piskopos olan Alexander döneminde daha önemli bir konuma getirilerek Mısır kilisesine bağlı Baucalis bölgesinin baş rahibi olmuştur.⁷

Kilise tarihçileri Aryüs'ün hangi sebeple farklı teolojik görüşlere sahip olduğu konusunda çeşitli görüşler öne sürerler. Sozomen'e göre Aryüs'ün sözkonusu fikirlere kapılmasının nedeni onun mantık problemleriyle fazla uğraşmasıdır. Ona göre Aryüs iyi bir mantıkçıdır ve mantık problemleriyle aşırı meşguliyeti sonunda onu sözkonusu sapkın fikirlere götürmüştür.⁸ Theodoret ise, Aryüs'ün Achillas döneminde piskoposluk bekleyen önemli bir din adamı olduğunu, Achillas öldüğünde kendisinin yerine Alexander piskopos olunca kıskançlık duygularına kapıldığını ve bu duyguların onu sözkonusu fikirlerini açıklamaya götürdüğünü söyler.⁹ Bu görüşlerin ikisinin de haklılık payları olabilir. Aryüs gibi bilgili ve etkili bir şahsiyetin İskenderiye kilisesinin piskoposu olmayı beklemesi mümkündür. Ancak Sozomen'in ifade ettiği fikri problemler Aryüs'ün fikirlerinde daha etkili olmuştur. Bunun nedeni Hıristiyanlığın İsa Mesih ve teslis konusundaki inançlarının açıklanması zor sırlar oluşunda aranmalıdır.

Aryüs fikirlerini ilk olarak 318 ya da 319 yılında açıklamıştır. Onun görüşleri ileride daha detaylı olarak ele alınacaktır. Ancak burada hem onun ve hem de rakiplerinin değerlendirmelerinde ortak olarak geçen görüşlerini vermeyi uygun görmekteyiz. Aryüs'ün fikirlerinin çıkış kaynağı Tanrı anlayışıdır. Ona göre Tanrının en önde gelen sıfatı bir olmasıdır. Bu Tanrı doğurulmamış (*agenetos*), ezeli, ebedi, mutlak iyi ve hikmet sahibidir. Aryüs kilise babalarının İsa Mesih'i Baba gibi Tanrı kabul etmesinin iki Tanrıçılık olacağını söyler. Ona göre bu konudaki endişeleri ortadan kaldırmak için yapılan teviller de yetersizdir. Bu nedenle İsa Mesih mutlak anlamda Tanrı değildir. Tanrı, kainatı yaratmak istediğinde bunu gerçekleştirmek üzere oğlunu bütün zamanlardan önce yoktan yaratmıştır. Oğul da Tanrının isteğine itaat ederek ondan aldığı güçle kainatı yaratmıştır. Oğul ezeli değildir, sonradan yaratılmıştır (*gennetos*). Yaratılmış olduğu için Tanrı değil-

6 Aryüs ile Melitius arasındaki ilgi konusundaki bu rivayet sadece Sozomen'in tarihinde geçmektedir. Bk. Sozomen, *a.g.e.*, I, 15.

7 *A.g.y.*; Theodoret, *The Nicene and Post Nicene Fathers*, Second Series, (nşr. Philip Schaff, Henry Wace ve Blomfield Jackson), I-II, I, 1.

8 Sozomen, *a.g.e.*, I, 15.

9 Theodoret, *a.g.e.*, I, 1.

dir. Baba'dan ontolojik olarak farklıdır ve onunla aynı özden (ousia) değildir. Ancak onun sıradan bir mahluk ya da insan olduğunu söylemek de mümkün değildir. Onun Tanrıya itaati sayesinde kazandığı özel bir konumu vardır. Oğul insanlarla Tanrı arasındaki büyük aracı (medyatör), kutsal varlık ve yaratma vasıtasıdır. Oğul, Baba'nın mutlak bilgisine sahip değildir. Onun bilgisi Baba'nın kendisine verdiğiyle sınırlıdır. Bu nedenle onun bilgisi mutlak ve sınırsız değil izafi ve sınırlıdır. Kutsal Ruh ise Oğul tarafından yaratılmıştır ve derece bakımından ondan aşağıdadır.¹⁰

Aryüs'ün ortaya koyduğu teslis anlayışı üç hipostazın (uknum) yukarıdan aşağı derecelenerek kabulünü öngörmektedir. Söz konusu teslis anlayışında mutlak anlamda Tanrı olan yalnızca Baba'dır. Oğul ve Kutsal Ruh ise Tanrı değildir. Ontolojik bakımdan Baba mutlak aşkın Tanrıdır, onlar ise onun yarattıklarıdır. Bu durumda Baba, Oğul ve Kutsal Ruh arasında mutlak bir tabiat farkı söz konusudur.

Aryüs fikirlerini ilk olarak açıkladığında söz konusu fikirler önemli tepkiler doğurmuştur. O sırada piskopos olan Alexander önce bu meseleyi uzlaşma yoluyla çözebileceğini düşünmüş ve bir tartışma meclisi düzenleyerek Aryüs'ü ve karşıt görüştekileri bir araya getirmiştir. Ancak bu toplantı beklenen neticeyi sağlamadığı gibi ihtilafın daha da büyümesine sebep olmuştur. Bunun üzerine piskopos bir sinod tertip ederek Aryüs ve arkadaşlarını fikirlerinden vazgeçmeleri için uyarılmış, onlar bunu kabul etmeyince de onları kiliseden aforoz etmiştir.¹¹ İhtilafı sona erdirmek için verilen bu karar kargaşayı daha da büyütüştür. Aryüs, arkadaşları olan piskoposlara mektuplar yazarak kendisi hakkında verilen kararın yanlışlığını anlatmış ve bu kararın geri alınması için yardım istemiştir. Diğer taraftan Aryüs kapı kapı dolaşıp fikirlerini halkın arasında yaymaya başlamış ve bu amaçla da *Thalia* adlı eserini yazmıştır.¹² Kendine destek kazanmak için Mısır'ı terk ederek bütün Ortadoğu ve Küçük Asya'yı gezen Aryüs, Nicomedialı Eusebius ile Kayzerialı Eusebius'un desteklerini kazanmıştır. Bu iki piskopos Aryüs adına faaliyette bulunarak önemli bir doğu piskoposları grubunu onun tarafına çekmeyi başarmışlardır. Socrates'e göre imparator nezdinde oldukça etkin bir şahsiyet olan Nicomedialı Eusebius'un faaliyetleri ihtilafın büyümesindeki en büyük etkidir.¹³ Eusebius'un ikna ettiği piskoposlar grubu Mısır piskoposu Alexander'a Ar-

10 Bk. Theodoret, I, 1; Socrates, Sozomenus, Church Histories, *The Nicene and Post Nicene Fathers*, Second Series (nşr. Philip Schaff. Henry Wace, A. Zenos ve Chester D. Hartranft), Michigan 1989, I-II, I, 5; Sozomen, I, 15.

11 Sozomen, *a.g.y.*

12 Sadece birkaç fragmanı günümüze ulaşabilen *Thalia* (kelime olarak şölen anlamına gelir) manzum bir eser olup şarkı gibi ritimle söylenmeye uygun mısralardan oluşmaktaydı. Tarihçiler bu kıatbın mısralarının o günde İskenderiye'de toplumun en alt kesimlerinin dahi ağzında olduğunu bildirirler.

13 Socrates, Sozomenus, Church Histories, *The Nicene and Post Nicene Fathers*, Second Series (nşr. Philip Schaff. Henry Wace, A. Zenos ve Chester D. Hartranft), Michigan 1989, II.

yüs'ün yerini iade etmesi için baskı yapmaya başladılar. Diğer taraftan, Kudüslü Makaryus ile Ankaralı Marcellius'un başını çektiği bir grup da Aryüs'ün karşısında yer almışlardır. 324 yılında doğu Roma'nın hakimiyetini ele geçiren Konstantin halk arasında da oldukça yaygınlaşan ihtilafı çözmek için Kurtuba piskoposu Hosius'u Aryüs ve Alexander'a yazdığı birer mektupla birlikte İskenderiye'ye gönderdi. İki tarafı uzlaştırma çabaları boşa giden Hosius, 324 yılında Antakya'da bir sinod toplayarak Aryüs'ü mahkum etti. Ancak ihtilaf bununla da bitmedi ve durum bir ekümenik konsil toplanmasını gerekli hale getirdi.

b. İznik Konsili

İmparator Konstantin 305 yılında Batı Roma imparatorluğunun başına geçtiğinden beri selefi Diocletian'ın aksine hıristiyanlarla iyi ilişkiler içinde olmayı tercih etti. Aslında bu tavır bir bakıma önü alınamayacak bir hareketi çaresiz kabul etme durumuydu. 312 yılında Hıristiyanlığı meşru bir din olarak tanıyan meşhur Milan fermanını yayınlayan Konstantin'in doğu Roma'nın başında bulunan imparator Licinius'la ihtilafının önemli nedenlerinden biri de yine hıristiyanları koruma düşüncesi idi. Licinius ve Konstantin 323 yılında savaşmışlar ve Konstantin bütün Roma imparatorluğunun tek hakimi olmuştur. Doğu Roma'yı ele geçirdiğinde onun karşısına çıkan en önemli problem Aryüs'ün neden olduğu tartışma olmuştur. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi Aryüşçüler meseleyi hem halk arasında hem de kilisede yaymakta oldukça başarılı olmuşlardı. Bu nedenle kargaşa imparatorun dikkatini çekecek kadar ciddi bir problem haline gelmişti. Bu problemi çözmek isteyen Konstantin Kurtuba piskoposu Hosius'u görevlendirdi. Hosius eliyle piskopos Alexander ve Aryüs'e gönderdiği mektuplar günümüze ulaşabilmişlerdir. Söz konusu mektuplarda Konstantin'in meselenin teolojik boyutunu anlamadığı görünmektedir. Çünkü o meseleyi kilise içindeki basit tartışmalar olarak tanımlamış ve böylesine basit bir çekişmenin başkalarına duyurulmasının yanlış olduğunu söyleyerek onları yanlışlarından dönmeye çağırmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Konstantin'i meselenin siyasi boyutu daha çok ilgilendiriyordu. Ancak Hosius'un çabaları boşa gidince imparator bir ekümenik konsil toplama kararı aldı. Kilise içinde daha önce olmayan ekümenik konsil toplama fikri Konstantin'e ait olmalıdır. Çünkü o, bütün piskoposları bir konu üzerinde ittifak ettirdiğinde bütün kiliselerin birliğini sağlayabileceğini düşünmekteydi.¹⁴

İmparator konsil için İznik (*Nicea*) şehrini seçti. Gönderdiği fermanlarla bütün piskoposları davet ederek onların yol masraflarını karşılayacağını bildirdi. Bunun üzerine 300 civarında piskopos, çok sayıda din görevlisi ve başka davetliler katıldı. Konsil 14 haziranda başlamış ve 25 ağustosta bitmiştir. Katılanlar arasında 20 kadar Aryüşçü piskopos, bunların karşısında Mısır piskoposu Alexander ve genç yardımcısı Athanasius, iki rahip ile An-

¹⁴ H.M. Gwatkin, *The Arian Controversy*, New York 1979, s. 20; ayrıca Kilise'de konsil geleneği için bk. Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten 2. Vatikan'a* (çev. Mehmet Aydın), Ankara 1990, s. 3 vd.

kara piskoposu Marcellus ve bunları destekleyen 30 kadar piskopos vardı. Bunların dışında kalan 200'den fazla piskopos ise iki aşırı ucun ortasında yer almaktaydı. Batı kilisesinde az sayıda piskopos katılmıştı. Konsilin yapıldığı salonun ortasında imparator için hazırlanmış bir büyük taht siyasi otoritenin en üstün konumda olduğunu ifade ediyordu. Ancak yine de Konstantin piskoposlar tarafından davet edilmeden bu tahta oturmamıştır. İmparator yaptığı açılış konuşmasında en önemli şeyin kilisenin birliği olduğunu, Tanrının iradesinin de bu yönde olduğunu ve bu amacı gerçekleştirmek için herkesin üzerine düşen fedakarlığı yapması gerektiğini bildirmiştir.¹⁵

İmparatorun çok güvendiği yaşlı Hosius konsile başkanlık etmiştir. Konsilin ilk oturumunda Aryüs kendi kredisini okumuş fakat hiç beklemediği bir şekilde büyük bir tepki ile karşılaşmıştır. Bütün piskoposlar ayağa kalkarak onu protesto etmişler ve onun kredisini yırtmışlardır. Sözkonusu tepkinin nedeni kredoda Oğul'un Tanrılığının açıkça reddedilmesi idi. Bu şimdiye kadar hep galip gelmeye alışık olan Aryüsçülerin hiç beklemedikleri bir durumdu. Bunun üzerine Aryüs –çok azı müstesna- arkadaşları tarafından yalnız bırakılmıştır.¹⁶

Bundan sonra konsilde daha önce Aryüsçülerden olan Kayserialı Eusebius ortodoks inanca daha uygun olan ve konsili oluşturan piskoposların büyük çoğunluğunun benimsedikleri bir kredo sunmuştur. Sözkonusu kredonun metni şöyledir:

“Biz kudretli Baba, görünen ve görünmeyen her şeyi yaratan bir Tanrı'ya ve Tanrı'nın kelamı olan Tanrı'dan Tanrı, ışıktan ışık, hayattan hayat olan yegane doğurulmuş (*only-begotten*), tüm dünyalardan önce Baba'dan doğmuş ve kendisi vasıtası ile bütün dünyaların yaratıldığı biricik Rab İsa Mesih'e inanırız. O ki, bizim kurtuluşumuz için enkarne olmuş ve insanlar arasında yaşamıştır. Acı çekmiş ve ölmüş, üçüncü günde tekrar dirilmiş ve Baba'nın katına yükselmiştir. Dünyanın sonunda yine yer yüzüne inerek ölüleri ve dirileri yargılayacaktır. Ve biz bir Kutsal Ruh'a inanırız. Biz bu üçünün varlığına ve her birinin sürekli varoluşuna inanırız. Baba gerçek Baba, Oğul gerçek Oğul ve Kutsal Ruh gerçek Kutsal Ruh olarak Rabbimiz İsa Mesih'in havarilere hitaben dediği gibi: ‘Ve şimdi gidin ve bütün milletleri Baba Oğul ve Kutsal Ruh adına vafiz ederek şakirtler edinin.’”¹⁷

Bu kredo konsilde bulunan piskoposların çoğunluğunun kabul edileceği, hıristiyan topluluklarının inanç esaslarını en geniş ölçüde yansıtabilen bir yapıdaydı. Ne var ki bu kredo kabul edildiğinde Aryüsçülerin inançlarının dışlanamayacağını herkesten önce kavrayan Athanasius, bu amaca ulaşmak için daha sıkı ifadeler taşıyan bir kredo hazırlayarak kon-

¹⁵ Theodoret, I, 6; Sozomen, I, 19; Socrates, I, 8.

¹⁶ Gwatkin, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁷ Theodoret, I, 11.

sile sunmuş, bunun üzerine onun ve grubunun yoğun çabaları sonucunda bu üçüncü kredo kabul edilmiştir. İznik (Nicene) kredosu olarak bilinen ve bugün dahi hıristiyan inancının esasını teşkil eden sözkonusu kredo şöyledir:

“Biz kudretli Baba olan ve görünür ve görünmez her şeyi yaratan bir Tanrı’ya, Tanrı’nın Oğlu olan, Baba’dan doğan, yegane doğurulmuş (*only-begotten*), Baba’nın özünden (*ousia*), Tanrı’dan Tanrı, ışıktan ışık, gerçek Tanrı’dan gerçek Tanrı, yaratılmamış doğurulmuş (*begotten not made*), Baba ile aynı özden (*homoousius*) olan biricik Rab İsa Mesih’e inanırız ki onun vasıtası ile gökyüzündeki ve yeryüzündeki her şey vücut bulmuştur, biz insanların kurtuluşu için aşağı inerek enkarne olmuştur, acı çekmiş, ölmüş ve üçüncü gün yeniden dirilmiştir. Daha sonra gökyüzüne Baba’nın sağına yükselmiştir. Ölüleri ve yaşayanları yargılamak üzere dünyanın sonunda yeniden yeryüzüne inecektir. Ve bir Kutsal Ruh’a inanırız.

Fakat Oğul’un varolmadığı bir zaman vardır (ya da Oğul hadistir), doğrulmadan önce yoktur, yoktan yaratılmıştır ya da Tanrının Oğlu ondan farklı bir özdendir ve değişebilen bir tabiatı vardır diyenleri Katolik ve Apostolik Kilise aforoz etmektedir.”¹⁸

İznik kredosu Aryüsçüleri dışlamak için oluşturulmuştur. İfadeler yakından incelendiğinde bu daha açık görülecektir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Aryüs’ün öncelikli kaygısı Tanrının bir oluşu idi. Buna göre ezeli olan, sonsuz kudret ve bilgi sahibi olan yegane varlık Tanrı idi. Bu Tanrı kainatı yaratmak istediğinde yaratılışı gerçekleştirmek için Oğlunu yoktan yaratmıştır. Bu nedenle Oğul sonradan yaratılmıştır, ezeli değildir, Tanrı ile aynı değil farklı özdendir. Bunlara karşılık İznik kredosunun şu ifadeleri bu görüşleri reddetmektedir: “Tanrı’nın Oğlu olan, Baba’dan doğan, yegane doğurulmuş (*only-begotten*), Baba’nın özünden (*ousia*), Tanrı’dan Tanrı, ışıktan ışık, gerçek Tanrı’dan gerçek Tanrı, yaratılmamış doğurulmuş (*begotten not made*), Baba ile aynı özden (*homoousius*) olan biricik Rab İsa Mesih’e inanırız.”

Burada göze çarpan ilk ifade babadan doğan ifadesine açıklama olarak konulan “babanın özünden”dir. Bununla, Aryüs’ün Baba’nın Oğulu kendi özünden değil fakat yoktan yarattığı görüşü reddedilmiş oluyordu. Aryüs’ün Oğul’un gerçek Tanrı olmadığı ancak Tanrıya itaati sayesinde Tanrı ismine layık görüldüğü düşüncesine karşı da ‘Tanrıdan Tanrı, ışıktan ışık, gerçek Tanrıdan gerçek Tanrı’ ifadeleri kredoda yer almıştır. ‘Yaratılmamış doğurulmuş’ ifadesi de Aryüs’ün Oğulun Tanrı tarafından yaratıldığı düşüncesine karşı kullanılmış bir ifadedir. Aryüs, Oğul ile diğer varlıkların yaratılışının farklı olduğunu kabul etse de, onun düşüncesinde bu fark ontolojik bir farklılık değildir. Halbuki ortodoks kilise Oğul’un diğer mahlukatla aynı kabul edilmesine karşı çıkıyordu. En son kullanılan “homoousius” ifadesi ise gürtlüyü koparan asıl unsur olmuştur. Bunun nedeni konsilde bulunanların büyük çoğunluğunun böyle bir ifadenin kulla-

nilmasını gereksiz görmeleridir. Ancak bu ifade Athanasius ve az sayıda arkadaşının yoğun çabaları sonucunda kabul edilmiştir. Onlar imparatoru bu konuda ikna edince bu duruma kimse karşı çıkamamıştır. Homoousios Oğul'un Baba ile aynı özden olduğunu ifade eden bir bileşik isimdir. Ancak bu ifade öncelikli olarak Kitab-ı Mukaddes'te bulunmadığı için ve felsefeden geldiği için piskoposlar arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Ortodoks inancı Baba ile Oğul'un ikisinin birden eşit Tanrılar olduklarını kabul ediyordu. Ne var ki aynı zamanda bir Tanrı inancından da vazgeçmiyor ve bu çelişkiyi teviller yaparak açıklamaya çalışıyordu ve bu nedenle iki Tanrıçılık ithamlarını kesinlikle reddediyordu. Bu ifade ise ortodoks inancının Baba ve Oğul'un Tanrılığını monoteizmle uzlaştırma çabalarını zora sokuyor ve iki Tanrıçılık şüphesini taşıyordu. Dahası üçüncü yüzyıl heretiklerinden Samsatlı Paul bu kelimeyi kullandığı için aföroz edilmişti. Bu durum kilisenin daha önce küfür saydığı bir ifadeyi sahiplenmesi anlamına da geldiği için homoousios'un kilise tarafından benimsenmesi hayli zaman alacaktır.

Konsilde genç bir diyakos olan Athanasius bu ifadeyi kullanmasının Aryüsçü düşünceleri dışlayabilmek ve onların tevil yapmak suretiyle bu kredo vasıtasıyla kendilerine ortodoks inancı içinde yer bulmalarını engelleyebilmek için zorunlu olduğunu söylemektedir. O sözkonusu ilişkiyi ifade ederken alternatif olabilecek bütün ifadelerin Aryüsçüler tarafından kolayca tevil edilebildiğini gördüğü için bu kelimeyi seçtiğini söyler. Buna göre konsilin oturumları sırasında Baba ile Oğul'un ilişkisi konusunda öne sürülen her ifadeden sonra Aryüsçü piskoposların birbirleriyle "bunu da kolayca tevil ederiz" anlamında işaretleştiklerini ve bu nedenle homoousios'un kullanılmasının en doğru tercih olduğunu söyler.¹⁹

İznik konsili netice olarak Athanasius'un ve arkadaşlarının hazırladığı bu kredoyu benimseyerek imparatorun da desteği ile resmen ilan etmiştir. Bundan böyle kilisenin doğru inancının kriteri sözkonusu kredo olacaktır. İmparator Konstantin bütün piskoposların bu kredoyu imzalamalarını istemiştir. Ayrıca bütün eyalet yönetimlerine ve kiliselere gönderdiği fermanlarda da bu hassasiyetini vurgulayarak, Aryüsçü yazıların derhal toplanarak yakılmasını emrederek aksi davranışta bulunanların ölümle cezalandırılacağını bildirmiştir.²⁰

Aryüsçüler bu kredoyu kabul etmemişlerdir. Onların itirazları büyük ölçüde homoousios ifadesi üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Aryüsçüler ousia kelimesini maddi anlamıyla kavradıklarından Tanrının özünden ve Tanrı ile bir özden ifadelerinin Tanrıya izafesinin mümkün olmadığını söylediler. Bu durumda Tanrının özünden ve Tanrıyla bir özden ibareleri ya Oğul'un Baba'nın özünden, ayrı bir varlık olduğu anlamına geliyordu ki

19 The Seven Ecumenical Councils, *The Nicene and Post Nicene Fathers*, Second Series, (nşr. Archibald Robertson), Michigan 1991, s. 3-4. Athanasius'un kendisi İznik Konsilindeki olayları *De Synodis* adlı eserinde anlatır, bk. *A.g.e.*, I, 1-9.

20 Sozomen, I, 21.

bu iki Tanrıçılıkla aynı şeydi; ya da Baba ile Oğul'un özlerini aldıkları ve onlara ontolojik olarak takaddüm eden bir üçüncü varlık sözkonusuydu.

Aryüsçüler homoousius kelimesinin Sabellianizmi çağrıştırdığını iddia ediyorlardı. Daha önce Kilise tarafından reddedilen Sabellius'a göre Tanrı aslında birdir. Ancak Baba, Oğul ve Kutsal Ruh bir Tanrının aldığı formlar, durumlar, başlıklar ya da görünüşlerdir. Bunlar bir aktörün bir rolü oynamak için kullandığı maskelere benzetilir. Tanrı kendi tabiatında yalnızca bir kişidir. Yaratma işinde, Tanrının yaratılıştaki kendini göstermesi anlamında kelam formuna girmiş, enkarnasyonda kurtarıcı olarak Oğul olmuş, kutsama ve Kilisenin rehberliği vazifeleri için de Kutsal Ruh olmuştur. Dünyanın sonunda Oğul'un ve Kutsal Ruh'un görevleri bitince Tanrı üçlü maskesini bırakacak ve asıl şekline dönerek tek bir Tanrı olacaktır. Aryüsçüler Baba ile Oğul'un aynı özden kabul edilmelerinin Sabellius'un yukarıdaki düşüncelerini kabul etmek anlamına geldiğini, aynı zamanda Samsatlı Paul'un de buna benzer fikirleri yüzünden kilise tarafından 269 yılında aforoz edildiğini ve bu nedenle homoousius'u kabul etmenin kilise otoritesine de karşı çıkmak anlamına geleceğinin söylemişlerdir.

Aryüsçüler kredoya karşı çıkmalarına rağmen pek azı hariç kredoyu imzalamışlardır. İmza atmayan bu piskoposlar Aryüs'ü terk etmeyen Nicomedialı Eusebius, İznikli Theognis, Kalkedonlu Maris, Marmaricalı Theonas ve Ptolemialı Secundus olmuştur. Bu piskoposlar Aryüsle birlikte sürgüne gönderilmişlerdir. Aryüs Avrupa'da İllirya eyaletine sürgüne gönderilmiştir.

İznik kredosu çoğunluğun görüşlerini ifade eden bir ortak inanç formülü olamamıştı. Bunun nedeni kredonun öncelikli olarak Aryüsçü düşünceleri dışlamak için hazırlanmış olmasıydı. Bu durum İznik kredosunun başarısız olmasının temel nedenidir. Konsilden dönen 200'den fazla kararsız piskopos kredodan memnun değildi. Çünkü kredoda Aryüsçüleri dışlamak telaşı ile birçok aşırı ifade konulmuştu. Sonuç olarak İznik konsili birliği sağlamak amacıyla yapılmışsa da daha pekçok ihtilaflara kaynaklık etmiştir. Piskoposların çoğu kredoyu gönül rızasıyla değil ceza korkusuyla imzalamışlardır. Bunun tabii neticesi olarak da piskoposlar kiliselerine döndüklerinde kendi kredolarını kullanmaya devam etmişlerdir. Daha ilginç olanı ise kredoyu hazırlayan Athanasius'un kendisinin dahi 360 yıllarına kadar bu kredoyu kullanmamış olmasıdır.

c. İznik Konsili-Konstantin'in Ölümü Dönemi (325-337)

Hıristiyanlık, başlangıcından beri siyasi yönü güçlü bir din olmuştur. Bunun en önemli nedeni ise kilise teşkilatıdır. Kilise teşkilatı İncil'in işaret ettiği gayeleri hıristiyan toplumu adına elde etmek için hem dinî hem de dünyevi vasıtaları kullanmaktan çekinmemiştir. Her ne kadar 312 Milan fermanı kilise ve devletin bir tür güç birliği anlamına geliyor ve kilisenin dünyevi siyasete girişinin başlangıcı kabul ediliyorsa da kilise bundan ön-

ce de siyasi bir kurumdu. Her çağda kendisini hıristiyanların velisi ve hamisi gören kilise heretik akımlarla mücadele konusunda her türlü yolu kendisine mubah görmüştür.²¹ Aryüsçülük tartışmasında da aynı şekilde siyasi entrikalar, illegal ve gayri ahlaki tavırlar sözkonusu olmuştur. Özellikle İznik Konsili'nden sonraki dönemde Aryüsçülük etrafında cereyan eden tartışmanın doktrinel boyutu gölgede kalmış ve siyasi çekişme ön plana çıkmıştır.²²

Bu dönemde Aryüsçülerin üstün konumda olduklarını görürüz. Bunun nedeni kendilerine özellikle saraydan destek sağlayabilen güçlü bir piskoposlar grubunun varlığıdır. Bu grubun başında bulunan Nicomedialı Eusebius siyasi yönü çok güçlü bir kişidir. Eusebius İznik konsilinde sürgüne gönderilmiş olmasına rağmen o ve arkadaşı Theognis kısa sürede imparatoru ikna ederek yerlerine geri dönmeyi başarmışlardır.²³ Eusebius grubu başta imparator Konstantin'in kızkardeşi Konstantia olmak üzere saraydaki önemli bir grubun desteğini kazanmışlardı. Ağabeyi üzerinde çok etkili olan Konstantia Aryüsçülere büyük destek sağlamıştır. Bunun yanında imparatorluk içinde hâlâ önemli bir varlık olan pagan nüfus da tartışmada Aryüsçülerin yanında yer almaktaydı. Ancak her halükarda bu dönemde ortamı tartışmalara uygun hale getiren en önemli etken İznik kredosunun piskoposların çoğunluğunun beğenisini sağlayamamış olmasıdır.

Bu arada konsilden beş ay kadar sonra İskenderiye piskoposu Alexander ölmüş ve yerine genç diyakos Athanasius geçmiştir. Athanasius hem siyasi hem de doktrinel bakımdan Aryüsçülerle mücadelenin lideri olmuştur. İskenderiye kilisesinin Aryüsçülerle mücadelenin merkezi konumuna gelmesi de Athanasius sayesinde olmuştur. Hayatı boyunca Aryüsçülerin hedefi haline gelen Athanasius bu nedenle dört kez sürgüne gönderilmiştir.²⁴

Kiliselerine dönüşlerinden kısa bir süre sonra Eusebius ve Theognis başını Lucianist piskoposların çektiği güçlü bir reaksiyon grubu oluşturmayı başarmışlardır. Bu grup aslında Aryüsçü olmayan ancak İznik kredo-sundan memnun olmayan önemli bir piskopos grubunu da içeriyordu. Aryüsçüler bunlar arasında inisiyatifi ellerinde bulunduruyorlar ve Eusebiusçular olarak isimlendirilen bu grup vasıtasıyla istediklerini rahatça elde edebiliyorlardı. Siyasi alanda pekçok başarı kazanan Eusebiusçular, siyasi gücü temsil ettiği için İznik kredosu hakkında doğrudan bir eleştiride bu-

21 Kilise siyaset ilişkisi için bk. J.H. Newman, *The Arians of the Fourth Century*, London 1919, s. 257.

22 Kilise tarihlerine bakıldığında bu durum o kadar bariz olarak görülür ki sözkonusu kaynaklar iki tarafı siyasi hizipler olarak adlandırmaktadır. Aryüsçüler bu dönemdeki liderleri Nicomedialı Eusebius'a nispetle Eusebius grubu, ortodokslar ise İznik grubu isimlerini alırlar.

23 Socrates, I, 14.

24 Adolf von Harnack, *The Outlines of the History of Dogma*, Boston 1957, s. 254.

lanamamışlardır. Bu nedenle bu dönemde doktrinel bir gelişme sözkonusu olamamıştır.

Eusebiusçuların ilk hedefi Aryüs'ün cezasını kaldırtmak ve Athanasius'u sürgüne göndermek olmuştur. Athanasiusla ilgili olarak çok sayıda siyasi komplo hazırlamışlar ancak Athanasius'u 336 yılına kadar sürgüne gönderememişlerdir. En son 335 yılında Tyre konsili öncesinde Athanasius'un tebaasından olan bir din görevlisini öldürttüğü iddiasını ortaya atarak onu zor durumda bırakmışlar, ancak Athanasius konsile öldürttüğü söylenen rahiple birlikte gelince bu çabaları da boşa gitmiştir. Bir yıl kadar sonra ise başka iftiralar ortaya atılmış ve imparator Konstantin Athanasius'u Gaul eyaletinde Trevese'ye sürgüne göndermiştir.²⁵

Aryüsçülerin bundan sonraki amacı sürgünde olan Aryüs'ü geri getirmek olmuştur. Onlar bu konuda imparatorun kız kardeşi Konstantia'nın yardımına başvurmuşlardır. Konstantia, imparatoru Aryüs ve arkadaşı Euzoius'un pişman oldukları ve İznik imanını kabul ettikleri konusunda ikna etmiş, imparator da, Aryüs ve Euzoius'un birer mektup yazarak imanlarını beyan etmeleri halinde onların eski yerlerine dönebileceklerini söylemiştir. Bunun üzerine Aryüs ve Euzoius birer mektupla imparatora gelmişlerdir. Bu mektuplarda İznik kredosu ile tam örtüşmeyen ancak bu imanla tam olarak da zıtlaşmayan bir iman bildirisi sunmuşlardır. Bu iman mahiyetini tam olarak takdir edemeyen imparator, Aryüs ve arkadaşını o sırada toplanmakta olan Kudüs konsiline göndermiş ve konsilden onlar hakkında nihai karar istemiştir. Bu konsilde de hakim unsur Aryüsçüler olduğu için onlar hakkında olumlu karar çıkmıştır. Buna göre Aryüs İskenderiye kilisesi içindeki yerine dönebilecekti. Bu kararla İskenderiye'ye giden Aryüs'ü kilise yöneticileri kabul etmediler. Bunun üzerine çok kızan imparator karışıklığın daha artmasından endişe ederek Aryüs'ü İskenderiye yerine İstanbul kilisesine yerleştirmek istedi. Ancak bu kilisenin piskoposu olan Alexander onu kabul etmek istemedi. Bu son tartışma sürerken Aryüs aniden ölmüştür (336).²⁶

Aryüs'ün ölümünden bir yıl kadar sonra imparator Konstantin de ölür. Ölmeden önce imparatorluğu üç oğlu arasında paylaşır. Konstantin Gaul, İspanya, Britanya ve Kuzey Afrika'nın bir kısmının; Konstans İllirya, İtalya ve Afrika'nın kalanının; Konstantius ise doğu Roma'nın hakimi olurlar. Daha sonraları Konstans kardeşi Konstantin'i yenerek tek başına Batı'nın hakimi olacaktır. Tarihçi Theodoret'e göre imparatora çok yakın olan Aryüsçü bir rahip ona imparatorluğu üç oğlu arasında paylaşmasını telkin etmiş ve en küçük oğul olan Konstantius'un doğunun başına geçmesini sağlamıştır. Çünkü Konstantius Aryüsçüleri desteklemektedir ve onlar tarafından kullanılmaya müsaittir.²⁷

25 Theodoret, I, 30.

26 Sozomen, II, 30; Athanasius, *LIVth Letter of Athanasius to Serapion*, 2-5.

27 Theodoret, II, 2.

Konstantin, bu tartışmada başından beri iki tarafa da tam bir destek vermekten çekinmiştir. O, hayatı boyunca siyasi ve dinî birlik fikrini savunmuş ve İznik kredosunun bu dinî birliği sağlayacak formül olduğuna inanmıştır. Bu nedenle bu kredoyu hayatı boyunca savunmuştur. Athanasius'u sürgün etmesi, Aryüs'ü kabul etmesi gibi faaliyetlerinin tümü ihtilafı bitirip birliği sağlama amacına yöneliktir. Onun tasarruflarının amacı siyasidir. Ne var ki kaynak olarak kullandığımız dönemin kilise tarihçileri onun bir Hıristiyan olduğunu ve bütün gayretinin bu dine hizmet etmek olduğunu söylerler. Onlara göre imparatorun hayatının sonundaki emeli Kudüs'te vaftiz olmaktır. Ancak Kudüs'e varıncaya kadar ölme ihtimalini düşündüğünden hasta olunca kendini Nicomedialı Eusebius'a geçici olarak vaftiz ettirmiştir. Amacı Kudüs'e gidip asıl vaftizi orada olmaktır. Ancak imparatorun bu ikinci vaftize ömrü vefa etmemiştir. Söz konusu yazarlar din konusunda bu kadar gayretli olan Konstantin'in nasıl olup da Aryüşçülere destek verdiğini açıklayamamaktadırlar. Eğer imparator sadece dinin faydasını düşünüyor idiyse Aryüşçülere karşı kesin tavır alıp onları etkisiz hale getirmeliydi. Halbuki durum hiç de böyle olmamıştır. Bu nedenle Konstantin'in gerçekten Hıristiyanlığı kabul edip etmediği konusunda kesin olarak bir yargıda bulunmak mümkün değilse bile, öncelikli gayesinin imparatorluğun gücünün sağlanması ve devam ettirilmesi olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

d. İmparator Konstantius Dönemi (337-361)

Konstantin'in ölümünden sonra imparatorluğun iki oğlu tarafından paylaşılması tartışmaya yeni bir boyut katmıştır. Doğu Roma'nın hakimi olan Konstantius Aryüşçüleri desteklemiş ve onun döneminde Aryüşçüler önemli ölçüde üstünlük sağlamışlardır. Ancak Batı Roma'nın hakimi olan Konstans tam bir ortodokstu ve batı piskoposlarının çoğunluğu da İznik grubunu desteklemekteydi. Bu dönemde Aryüşçüler bir taraftan rakipleri olan piskoposlarla siyasi olarak mücadele ederlerken diğer taraftan doğrudan değiştiremedikleri İznik kredosunu dolaylı olarak değiştirmeye çalışmışlardır. Bu nedenle bu dönemde çok sayıda sinod ve konsil toplanmış ve çok sayıda kredo ilan edilmiştir.²⁸

Yeni imparatorların gelişi ile birlikte sürgünde olan Athanasius, Marcellus ve diğer piskoposlar 337'de yerlerine dönmüşlerdir. Bu arada Konstantius Nicomedialı Eusebius'u İstanbul piskoposluğuna getirmiştir. Bundan sonra harekete geçen Aryüşçüler Athanasius'un tekrar sürgün edilmesi için çaba göstermişler ve onun 339'da ikinci defa sürgüne gönderilmesini sağlamışlardır. Athanasius bunun üzerine Roma'ya giderek Roma piskoposu Julius'un desteğini kazanmıştır. Julius iki tarafın arasını bulmak için 340 yılında Roma'da bir sinod toplamış ve bu meclis Athanasius'u aklamıştır.²⁹ Aryüşçüler burada çıkacak kararların aleyhlerine

28 340-360 yılları arasında ilan edilen kredolar için bk. Bernard Lonergan, *The Way to Nicea*, (İngilizce'ye çev. Conn O'Donnovan), London 1976, s. 78 vd.

29 Theodoret, II, 6.

olacağını bildiklerinden sözkonusu sinoda katılmamışlar ve ertesi yıl imparator Konstantius başkanlığında Antakya'da bir sinod düzenlemişlerdir. Bu konsilin görünürdeki vesilesi imparator Konstantin adına Antakya'da yapılan büyük kilisenin açılışı olsa da asıl amaç Athanasius ve sürgün edilen diğer piskoposlarla ilgili kararları onaylamak ve İznik kredosuna alternatif kredolar ortaya koymaktır. Doktrin açısından oldukça önemli olan Antakya sinodunda dört ayrı kredo ortaya konulmuştur. Bu kredolar bazı noktalarda birbirlerinden farklılık arz etseler de İznik kredosunun çizgisini muhafaza etmektedirler. Bununla birlikte Antakya kredolarında Aryüschüleri dışlayan sert ifadelerden de kaçınılmaktadır. Konsil ortaya konulan kredolardan Antakyalı Lucian'e izafe edilen ikinci kredoyu onaylamıştır. Bu kredo da İznik çizgisini korumakta fakat yoğun olarak bibliikal ifadeleri kullanmaktadır. Homoousius ifadesi de bibliikal olmadığı için kullanılmamaktadır. Kutsal kitaba yapılan vurgu Aryüschülerin etkisini göstermektedir. Onlar İznik kredosunu kabul etmeyişlerinin meşru temelini kredonun bibliikal olmayışında aramışlar ve diğer piskoposları bu yolla kendi safalarına çekmeye çalışmışlardır. Kredonun tekfir bölümünde ise Aryüschü düşünceler reddedilmektedir.³⁰ Sinod Athanasius'un sürgününü onaylayarak sona ermiştir.

Athanasius Roma konsilinden netice alamayınca Batı Roma'nın imparatoru Konstans'dan yardım istemiş, Konstans ise kardeşi Konstantius ile irtibata geçerek iki tarafın toplanacağı bir konsil yapılmasını sağlamıştır. Bu konsil 343 yılında doğu ile batının sınırında bulunan Sardika'da (bugünkü Sofya) toplanmıştır.³¹ Konsile doğudan ve batıdan 250'den fazla piskopos katılmıştır. Katılanları 70 kadarı Aryüschü idi. Aryüschüler konsilden önce Athanasius ve Marcellus'un sürgünleri konusunda taviz vermemek üzere anlaşmışlardı. Ancak daha konsilin ilk gününde sözkonusu sürgünlere şiddetle karşı çıktığını gören Aryüschüler konsili terk ederek yakın bir şehir olan Philipopolis'te ayrı bir sinod tertip ettiler. Bu sinod Athanasius ve Marcellus'un sürgünlerini onaylayarak dördüncü Antakya kredosunu ilan etti. Diğer taraftan Sardika'da devam eden konsil, Aryüschü piskoposları hem çevirdikleri entrikalardan dolayı hem de Baba ile Oğul'u özleri itibarıyla ayırdıkları için piskoposluktan azletmiş ve onları tekfir ederek Hıristiyanlıktan çıkarmıştır. Sardika konsili ayrıca bir kredo yayınlayarak Oğul'un Baba ile aynı özden (homoousius) ve ezeli olduğunu ilan etmiş ve 'Ben Baba'dayım, Baba da bendedir. (Yuhanna; 14:10)', 'Ben ve Baba biriz. (Yuhanna; 10:30)' ayetlerini Oğul'un Baba ile aynı özden (hipostaz) olduğuna, 'Herşey onun tarafından yaratıldı (Yuhanna; 1:3)' ayetini de onun ezeli doğuşu ve yaratıcılığına delil olarak getirmişlerdir. Sardika konsili istenen neticeyi vermemiş, fakat Konstans kardeşi Konstantius'a baskı yaparak Athanasius'un 346 yılında üçüncü kez İskenderiye piskoposu olmasını sağlamıştır.

³⁰ Antakya'daki dört kredo için bk. J.N.D. Kelly, *a.g.e.*, s. 268 vd.

³¹ Bu konsilin ayrıntıları için bk. Theodoret, II, 6; Socrates, II, 20.

346-350 yılları arasında İznik grubu hakimiyeti ele geçirmişse de 350 yılında Konstans'ın aniden ölümü ile Konstantius bütün Roma'nın tek hakimi olmuştur. Konstantius'un 361 yılındaki ölümüne kadar Aryüsçüler bütün insiyatifi ellerinde tutmuşlardır. Ne var ki onların bu dönemde üstün durumda olmaları aynı zamanda güç kaybetmelerine de neden olacaktır. Bunun nedeni ise Aryüsçülerin kendi aralarında ihtilafa düşmeleridir.

Siyasi gücü arkalarına alan Aryüsçüler bu dönemde yaptıkları 353 Arles ve 355 Milan konsilleri ile Athanasius ve diğer rakiplerini sürgüne göndermişlerdir. Ancak kendilerini çok güçlü gören Aryüsçüler bir hata yapmışlar ve 357 Sirmium konsilinde radikal Aryüsçü fikirler taşıyan bir kredo ilan etmişlerdir. Bu kredo şöyledir:

'Biz, bir Baba Tanrı'ya, onun biricik Oğlu Rabbimiz İsa Mesih'e inanırız. Ancak iki tanrıya kulluk mümkün değildir. Baba ezelidir, görünmezdir ve her yönden Oğul'dan üstündür. Oğul ise diğer yaratılmışlar gibi ona bağımlıdır. Oğul Baba'dan keyfiyeti bilinemez şekilde doğmuş, Tanrı'dan Tanrı'dır.³² Daha sonra bedene girmiş ve beşeriyeti ile acı çekmiştir. 'Ousia', 'homousius' gibi ifadeler hem kutsal metinde bulunmadıkları hem de kutsal doğumun bilinemez olmasından dolayı kullanılmamalıdır.'³³

Bu kredo Aryüsçüler içinde öteden beri varolan ihtilafları ortaya çıkarması bakımından en önemli dönüm noktası olmuştur. Tartışmanın bu tarihten sonraki kaderini belirleyecek olan sözkonusu ihtilafları özetlemeyi uygun görüyoruz.

Daha önce de değindiğimiz gibi İznik konsilinde muhafazakar piskoposlardan oluşan ve konsilde ilan edilen kredodan memnun olmayan grup, Nicomedialı Eusebius tarafından usta politikalarla yönlendirilmiş ve Aryüsçüleri desteklemiştir. Bu grubun fikir ve hassasiyetleri Kayserialı Eusebius tarafından İznik konsilinde ilan edilen ve piskoposların büyük çoğunluğunun beğenisini kazanan kredoda ifadesini bulmuştur. Aryüsçüler'in İznik'ten sonra ilan ettikleri kredoların hemen hepsi Eusebius'un sözkonusu kredosunun çizgisini muhafaza etmektedir. Aryüsçüler bu kredolarla hem içlerindeki muhafazakarları memnun ediyorlar hem de Latin batıya ortodoksluklarını göstermiş oluyorlardı. Asıl olarak Aryüsçülerle hareket eden Eusebius ve Sofist Asterius bu grubun fikir babaları sayılır. 343 Sardika konsili bu grubun Aryüsçülerden ayrılmasına neden ol-

32 İngilizce metinde bu ifade "true God from true God" şeklinde geçmektedir. Sözkonusu ifade İznik ve onun çizgisini takip eden kredolarda da geçmekte, ortodoks kilise bununla Oğul ile Baba'nın aynı özden olduğunu kastetmektedir. Aryüsçüler ise bu ifadeden ortodoksların anladığından farklı olarak Tanrı'nın Oğul'a diğer mahlukatın fevkinde verdiği konumu kastederler. Bu konum sayesinde Oğul gerçekte Tanrı olmadığı halde Tanrı olarak isimlendirilmiştir.

33 Theodoret, II, 6.

muştur. Bu tarihten sonra onlara Semi-Aryanlar adı verilmiştir. Semi-Aryanlar'ın liderleri Ankaralı Basil, Arethusalı Mark, Kudüslü Cyril ve Sam-satlı Eusebius'tur. Semi-Aryanlar İznik kredosundaki 'homoousius'a karşı çıkmışlardır. Onlara göre eğer ousia Aristo'nun birinci tabiatı anlamını taşıyorsa yani birey anlamına geliyorsa homoousius zorunlu olarak Oğul'un ferdiyetini ortadan kaldırır ki bu anlayış Sabellianist Tanrı anlayışı ile aynıdır. Eğer ousia iki ayrı bireyi içeriyorsa bu durumda zorunlu olarak bu tabiatta bir bölünme sözkonusu olacaktır. Bu nedenle onlar 'homoousius' yerine 'homoiosius' (bu kelime benzer öz anlamına gelmektedir.) ifadesini ortaya koymuşlardır. Bu kelime Baba ile Oğul arasında benzerlik olduğunu ifade etmektedir. Onlara göre Oğul özü ve bütün özellikleri itibarıyla Baba'nın benzeridir. Semi-Aryanlar Aryüsçülerin aksine Oğul'un yaratılmış olmadığını fakat Baba tarafından doğurulduğunu söylerler. Bununla birlikte Oğul ile diğer yaratılmışlar arasında ontolojik olarak farklılık vardır. Çünkü Tanrı'nın içinde pek çok enerji bulunmaktadır. Bunlardan biri yaratmadır ki, mahlukat bu enerjinin neticesidir; bir diğeri de doğurmaktır ki Oğul onunla var edilmiştir. Semi-Aryanlar doğrudan doğruya Oğul'un bir başlangıcının olduğunu kabul etmektedirler. Ancak bu başlangıç bütün zamanlardan önce olduğu gibi aynı zamanda zaman mefhumundan bağımsızdır.³⁴

Semi-Aryanizm'e bağlı olarak ortaya çıkan ikinci bir grup 340 yılında Kayserialı Eusebius'un ölümünden sonra onun yerine geçen Acacius'un fikirleri doğrultusunda gelişen Aryüsçülüktür. Bu gruba Homoeanlar denilmektedir (Homoean benzer demektir). Acacius Semi-Aryanların görüşlerini takip ederek Oğul'un Baba'nın benzeri olduğunu söylemiş ancak bu benzerliğin tek istisnasının özdeki benzerlik olduğunu belirtmiştir. Buna göre Oğul Baba ile özü itibarıyla farklı fakat diğer özellikleri ile benzerdir. Bu görüş Aryüsçü anlayışla paralel olmasını rağmen Acacius görüşlerini kutsal metin ifadeleri ile açıklamıştır. Acacius 343-350 tarihleri arasında Semi-Aryanların lideri Kudüslü Cyril ile pek çok defa tartışmıştır.

350 yılında Aetius ve öğrencisi Eunomius tarafından ortaya atılan üçüncü görüş ise Anomeanizm olarak adlandırılan radikal Aryüsçülüktür (Bu kelime benzemez anlamına gelmektedir). Onlara göre Oğul hiçbir şekilde Baba'ya benzememektedir ve ondan farklıdır. Anahatları ile fikirlerini vermeye çalıştığımız bu gruplar 357 Sirmium konsilinden sonra birbirlerinden tamamen ayrı hareket etmeye başlamışlardır.

Sirmium'da ilan edilen yukarıda verdiğimiz kredo Anomeanların görüşlerini destekler mahiyetteydi. Semi-Aryanlar bu kredodan memnun olmadılar ve 358'de Ankara'da bir konsil toplayarak Sirmium kredisini reddettiler. Kendi görüşlerini yansıtan bir kredo ilan ettiler. Anomeanlar az sayıda kişinin desteklediği bir gruptu ve imparator dahil çoğunluğun nefretini üzerine çekmişti. Buna karşılık Semi-Aryanlar da uzlaşma sağlayamayınca devreye Acacius, Valens ve Ursacius tarafından temsil edilen Ho-

³⁴ Newman, *a.g.e.*, s. 293-97.

moean parti girdi. İmparator da bu grubu destekliyordu. Azınlıkta kalan Anomeanlar Homoeanlarla birlikte hareket etmeye başladılar. Semi-Aryanlar ise İznik grubunun yanında yer aldılar. Batılı piskoposlar imparatorun bir genel konsil toplamasını talep edince o -ulaşım zorluğu ve sayının fazla olması sebebiyle- doğuluların Seleucia'da batılıların ise Ariminum'da toplanmasına karar verdi. Bu konsilden sonra iki konsilin ileri gelenleri Konstantinopole'de bir araya gelecek ve bütün piskoposluklar adına uzlaşma sağlayacaklardı.

Konsilden önce Homoeanlar ve Semi-Aryanların ileri gelenleri Mayıs 359'da bir araya gelerek bir iki konsilde de kabule sunmak üzere bir kredo hazırladılar. Bu kredo yoğun olarak kutsal metin ifadelerine başvurarak ilahi doğumun sıratına vurgu yapmış, hiçbir şekilde öz ile ilgili bir kelime kullanmamış ve Oğul'un Baba ile ilişkisi konusunda ise 'Biz Oğul'un kutsal metinde belirtildiği gibi Baba ile benzer olduğuna inanırız' ibaresini kullanmıştır.³⁵

Homoeanların batı temsilcileri olan Valens ve Ursacius bu toplantıdan sonra Ariminum'a gittiler. Orada kendilerini iki yüzden fazla sayıda piskopos beklemekteydi. Bu piskoposlar Valens ve Ursacius'un beklentilerinin tersine İznik kredisini şiddetle savundular. Bu amaçla İznik kredisine çok yakın olan bir kredoyu 'homousius'u savunan bir ekle birlikte yayınladılar. Ayrıca Sirmium kredisini yayınlayanları da aforoz ettiler. Konsilde bulunan az sayıda Homoean, Sirmium piskoposlarının aforoz edilmesine karşı çıkınca konsil onları da aforozla cezalandırdı.

Buna karşılık doğuda aynı günlerde yapılan Seleucia konsili Homoeanlar ile Semi-Aryanlar arasında şiddetli tartışmalara sahne oldu. Daha önce yayınlanan kredo üzerinde anlaşmış görünen konsil iki taraf açısından da memnuniyetsizlikle sonuçlandı.

Ariminum ve Seleucia konsillerinden hemen sonra iki konsilden onar kişilik grup Konstantinopole'ye gelerek 360'ta Konstantius'un huzurunda bir küçük konsil topladılar. Bu konsilde Seleucia konsilinin delegeleri Ariminum'da kabul edilen kredoyu benimsemeye ikna edildiler.³⁶ 360 yılından sonra özellikle Acacius'un imparatorla yakın olması sonucu Homoean parti diğerleri üzerinde üstünlük sağlamıştır. İmparator Konstantius 361 yılında ölmüş ve yerine Julian imparator olmuştur.

e. Julian'ın İmparatorluğu-İstanbul Konsili Dönemi (361-381)

Julian, Germanlerle yaptığı başarılı savaşlar sonucunda Batı Roma'nın imparatorluğunu elde etmiştir. Doğu Roma'nın hakimiyetini de ele geçirmek için Konstantius'la savaşmak üzere doğuya yöneldiği sırada Konstantius ölmüş ve Julian tek başına bütün Roma imparatorluğunun haki mi olmuştur.³⁷

³⁵ Gwatkin, *a.g.e.*, s. 94.

³⁶ Sozomen, IV, 24.

³⁷ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, (çev. Asım Baltacıgil), II, İstanbul 1987, 267 vd.

Julian aldığı pagan eğitimin ve hıristiyanlarla ilgili yaşadığı olumsuz olayların etkisiyle Hıristiyanlıkla ilgili olumsuz bir yaklaşım içinde olmuştur. Onun amacı hıristiyanların Konstantin döneminden itibaren devlet içinde kazandıkları üstünlüğü kaldırmaktı. Ancak o bunu yapmak için daha önce başarısız olmuş baskı ve zulüm metodunu benimsememiş, bunun yerine bir taraftan pagan eğitim kurumlarını ve diğer pagan kurumlarını canlandırmaya çalışırken, diğer taraftan hıristiyanların devletle olan bağlarını kesmeye çalışmıştır. Bu çabalar nihai olarak başarılı olamamışsa da devlet nezdinde en güçlü grup olan Aryüsçüler bu politikardan büyük zarar görmüşlerdir. Julian Aryüsçülük ihtilafını daha da büyütüp bunu Hıristiyanlığı zayıflatmak için bir araç olarak kullanmayı istemiştir. Ancak kısa süre sonra 363'te Perslerle yaptığı savaş sırasında yaralanarak ölmesiyle bütün çabaları sona ermiştir.³⁸

Julian'ın yerine geçen Jovian selefinin aksine bütün gruplara hoşgörülü davranmıştır. Onun desteğini kazanmak isteyen bütün gruplar harekete geçmişlerse de o da bir yıl sonra ölmüştür.³⁹ Bundan sonra ordu tarafından başa geçirilen Valentinius, kardeşi Valens'i Doğu Roma'nın başına geçirmiştir. Valens Homoeanları desteklemişse de bu dönem Aryüsçülerin sonunu hazırlayan gelişmeleri doğurmuştur. Homoeanlar imparatorun desteği ile ortodokslar üzerine baskı kurmuşlar ve Athanasius hariç bütün rakiplerini sürgüne göndermişlerdir. Ancak aynı politikayı kilisede önemli bir etkinliği bulunan Semi-Aryanlara da uygulamaları, sözkonusu grubu ortodokslarla işbirliği yapmaya götürmüştür. Böylece ortodokslar güçlenirken Aryüsçüler yalnız kalmışlardır. Ortodoksların liderleri olan Marcellus 371'de Athanasius ise 373'te ölünce Kayseria piskoposu Basil bu grubun yeni lideri konumuna gelmiştir. Basil, kardeşi Nyssa piskoposu Gregory ve yakın arkadaşı Nazianzus piskoposu Gregory kilise tarihinde Kapadokya babaları olarak bilinen grubu oluştururlar. Kapadokya babaları Aryüsçülüğün sona ermesinde teolojik katkıyı sağlamış olan gruptur. Onların farklılıklarına rağmen büyük ölçüde homojenlik gösteren teolojilerinin en belirgin özelliği Grek felsefesini yoğun olarak kullanmış olmalarıdır. Kapadokya babalarının hepsi eğitimlerinin önemli kısmını Atina'da seküler felsefe hocalarının nezaretinde tamamlamışlardır. Onlar teolojilerinde Origen'i takip ederek onun Yeni Eflatuncu felsefe anlayışını teslis doktrinini açıklamakta kullanmışlardır.

Kapadokya babaları 'özleri bir (*ousia*) üç hipastoz' şeklinde özetlenebilecek güçlü bir teslis formülasyonu ortaya koyarak ortodoks kiliseyi Sabelianizm ve triteizm (üç Tanrıcılık) ithamlarından büyük ölçüde kurtarmışlardır. Onların oluşturdukları doktrinel anlayış 381'de yapılan Konstantinople konsiline büyük ölçüde yansımıştır.⁴⁰

38 *A.g.e.*, s. 322.

39 Socrates, III, 1.

40 Srawley, J. H., "Cappadocian Theology", *Encyclopedia of Religions and Ethics*, III, 584-593.

Valens'in 378 yılında Gotlarla savaşırken yenilgiye uğraması ve ölmesi Homoeanların hakimiyetini sona erdirmiştir. Çünkü Valens'in yerine imparator olan Theodosius tam bir ortodokstu. Yeni imparatorun ilk icratı başkentte Aryüsçü piskopos Demophilus'u görevinden alıp yerine Nazianzus piskopos Gregory'yi geçirmek olmuştur. Bundan sonra 381 yılının ilk ayında bir ferman yayınlayan imparator heretik tartışmaları yasaklamıştır.

Theodosius, 381 yılının Mayıs ayında Konstantinople'da bir konsil toplamıştır. 150 kadar doğu piskoposunun yer aldığı bu konsilde batılılar temsil edilmemiştir. Cyzicus'lu Eleusius liderliğinde 35 Homoean'ın bulunduğu konsilde geriye kalan piskoposlar ortodokslar ve Semi-Aryanlardan oluşuyordu. Konsilde Semi-Aryanlar ortodoksları desteklemişlerdir. Konsilin ilk işi Nazianzuslu Gregory'nin piskoposluğunu desteklemek oldu. Daha sonra konsil İznik çizgisini sürdüren bir kredo yayınlayarak Aryüsçüler dahil pek çok heretik mezhebi aforoz etti. Aynı yıl imparator bir ferman yayınlayarak Aryüsçülerin kilise inşa etmelerini ve topluluk oluşturmalarını yasakladı. Bu yasak Aryüsçülüğün sonunu getiren en önemli ve son adımlardan biri olmuştur.⁴¹

Böylece 318'de ilk olarak Aryüs'ün Baucalis'te fikirlerinin açıklaması ile başlayan Aryüsçülük mezhebi inişli çıkışlı atmış yıl süren bir mücadele sonunda yenilmiş ve Pavlusçu çizgiyi temsil eden ortodoks Hıristiyanlık anlayışı bir defa daha Kilise içindeki hakimiyeti ele geçirmiştir. İmparatorluk sınırlarında hakimiyeti kaybeden Aryüsçülük dokuzuncu yüzyıl başına kadar kuzey Afrika ırkları arasında varlığını sürdürebilmiştir. Gotlar Konstantinople konsilinden yüz yıl kadar sonra İtalya, Gaul ve Afrika'nın hakimiyetini ele geçirdiklerinde Aryüsçülük bir defa daha imparatorluk dini olmayı denemiş ancak yine başarısız olmuştur.⁴² Ne var ki Aryüs'ün Hıristiyan teolojisinde ortaya koyduğu sorulara ortodoks kilise tarafından verilen hiçbir cevap Hıristiyanların zihinlerini tatmin etme başarısını gösterememiştir. Bu durum benzer soruların Hıristiyan tarihinde uygun zemini buldukları her dönemde yeniden ortaya çıkması ve kiliseyi zor duruma sokmasına neden olacaktır. Kilise, inanç sisteminin merkezini hedef alan bu sorulara cevap veremediği her durumda, soruları soranları baskı metodu ile susturmuş ve müntesiplerine de inancın akılla anlaşılması mümkün olmayan bir sır alanı olduğunu telkin edegelmiştir.

2. Aryüsçülüğün Doktrinleri

Yahudi geleneğinin içinde doğan Hıristiyanlık Pavlus'un faaliyetleri ile temeli atılan yeni bir anlayışla şekillenerek yahudi olmayanların (gentiles) dini haline gelmiştir. Söz konusu yeni anlayışın inanç esasları İsa Mesih'in Tanrılığını ve teslis anlayışını öngörüyordu. Bu esaslar Hıristiyanlığın pa-

⁴¹ Gwatkin, *a.g.e.*, s. 159.

⁴² *A.g.e.*, s. 166.

gan dünyada kolayca yayılabilmesini sağlamış olsalar da yeni kurulan dini yüzyıllar boyu meşgul edecek teolojik problemleri beraberinde getirmişlerdir. Erken Hıristiyanlıkta, İsa Mesih'in mahiyeti, Tanrı ile olan ilişkisi ve enkarnasyon ile başlayan dünya hayatı en fazla tartışılan konuları teşkil etmiştir. Konumuz Aryüschülüğü de içine alan bu tartışmalar hıristiyan teolojisinde Kristoloji branşını oluşturmaktadır. Burada vurgulanması gereken ilk nokta Aryüschülüğün birdenbire ortaya çıkan bir tartışma olmadığı ve fakat uzun bir tarihi sürecin bir dönemini teşkil ettiğidir. Bu nedenle Aryüschülüğün doktrinleri kendisinden önceki tartışmalar olmaksızın tam olarak anlaşılabilir. Biz bu noktayı göz önüne alarak öncelikle Hıristiyanlığın kuruluşundan Aryüschülüğe gelinceye kadar ortaya çıkan Kristoloji anlayışlarını özetlemeyi, daha sonra Aryüschülüğün görüşlerini ele almayı uygun buluyoruz.

a. Kristoloji Anlayışlarının Tarihi Gelişimi

İsa Mesih kendi yaşamını ve faaliyetlerini nasıl tanımlıyordu sorusuna cevap aradığımızda elimizde başka kaynak bulunmayışı bizleri İncillerin rivayetlerini tetkik etmeye sevk etmektedir. İncil yazarları nasıl bir İsa portresi çizmişlerdir?

İnciller Tanrı hükümdarlığını (melekut) müjdelemek üzere gelmişlerdir. Bu hükümdarlıkta insanlar arasındaki bütün statü ve seremoniler kaldırılarak sevgi kanunu yürürlüğe girecektir. İnsanlar İsa Mesih'in getirdiği çağrıya uymaları halinde günahkar olsalar dahi bağışlanarak kurtuluşa erecek ve bu krallığa gireceklerdir. İnciller kendi mesajları ile İsa Mesih arasında organik bir bağ kurmaktadır. Buna göre İncil'in mesajı ve özü İsa'nın etinde ve kemiğindedir. Bu nedenle İncil onun kendi hayatı olmuştur ve onda Tanrının bilgisi ve kudreti vardır.

İsa Mesih, İncil ile bu yakın alakasından dolayı Hıristiyanlık'ta çok önemli bir yere sahiptir. O insanlara ölümünün yaşamı kadar önemli olduğunu, bunun insanlığı kurtarmak için kendisi tarafından yapılan işlerden biri olduğunu söylemiştir. Burada onun ölümü tam bir zafer olarak yorumlanmıştır, çünkü o, çarpmışa gerilmek suretiyle ölümü yenmeyi başaran insanlığı ölümden kurtarmıştır. Böylece kendini kurtarıcı olarak tanımlayan İsa, kıyamet günü Tanrının katından tekrar yeryüzüne inerek insanlığı yargılayacağını söyler ve kendine yargılayıcılık sıfatını da atfeder.⁴³

Pavlus, Hıristiyanlığın Yahudiliğin bir devamı olmaktan çıkması sürecinde en önemli katkıyı sağlamıştır. Onun Kristoloji anlayışına yön veren temel düşünce, İsa Mesih'in yaşamı ve mesajını Greko Romen kültürlerle yoğrulmuş insan topluluklarınca anlaşılabilir ve kabul edilebilir şekilde yorumlamak olmuştur.⁴⁴ Pavlus'un Kristolojisinin ana çizgilerini Koloselilere Mektup'un baş tarafında bulmak mümkündür (Koloselilere 1:14-22).

⁴³ Bu konuda bk. Adolf Harnack, *a.g.e.*, s. 16.

⁴⁴ Bu konuda bkz. Mackenzie, W. Douglas, "Jesus Christ", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, VI, 529-558.

Ona göre İsa'nın hayatı, ölümü ve tekrar dirilmesi Tanrı'nın rahmetinin bir tecellisidir. İsa Tanrı'nın rahmeti ve sevgisinin oğludur. Başka bir ifade ile İsa Tanrı'nın rahmetinin kişileşmesidir. Tanrı, rahmetinden dolayı insan soyunu kendi kanununa karşı gelmenin cezası olan günah, ölüm ve gazabından kurtarmak istemiş ve bunu gerçekleştirmek için Oğlunu dünyaya göndermiştir. Bundan sonra, İsa'nın kendi iradesi devreye girmektedir. İsa da Tanrı'nın kendisine verdiği bu görevi kabul ederek kendi iradesi ile dünyaya inmiştir. Şu halde insanlığı kurtarmak sadece Tanrı'nın iradesi olmayıp İsa Mesih'in de iradesidir. Pavlus enkarnasyonu bu irade birliğinden dolayı zorunlu görmektedir. Yani Tanrı ve beşeri yönüyle İsa birleşmişler ve kurtuluşu gerçekleştirmişlerdir. Baba Tanrı ile İsa Mesih'in birleşme paydaları ruh (spirit) olarak ifade edilir. Ezeli bir öz olup İsa ve Tanrı tarafından paylaşılan ruh, aynı zamanda Tanrının insanın içine girdiği formdur.

Pavlus'a göre İsa Mesih'in vazifesi kurtarıcılıktır. İnsanlık onda günahından kurtulacaktır. Kurtarıcılık konusunda Pavlus ikinci Adem düşüncesini ortaya koymuştur. Buna göre, birinci Adem işlediği suç neticesinde insanlığa günahı ve ölümü getirmiş, İsa ise bu cezaya kefarete olmak üzere çarmıha gerilerek can vermiş ve insanlığı günah ve ölümden kurtarmıştır. Bu tasarrufu ile İsa yüceltilerek Tanrı ismini hak etmiştir. Ancak Pavlus'un kurtuluş öğretisinde tamamlanamayan bir safha vardır ki bu safha İsa'nın tekrar dirilmesi ile başlamıştır. Bu safha İsa Mesih'in dünyanın sonunda tekrar yeryüzüne inerek son yargılamayı gerçekleştirmesi ile tamamlanacak ve ona inananlar ebedi kurtuluşa ereceklerdir.

Acaba Pavlus'a göre İsa gerçek Tanrı kabul edilmekte midir? Bu soruya Pavlus'un öğretisinin olumlu yanıt verdiğini görmekteyiz. Buna göre kurtuluş planı sadece Baba'nın rahmet ve sevgisi ile değil fakat aynı zamanda İsa Mesih'in kendi rahmet ve sevgisi ile gerçekleşmiştir ki bu durum onun öteden beri varolan (pre-existent) Tanrılığına bir delildir. Yine Pavlus mektuplarında İsa Mesih için Rabb (Grekçe *Kypios*) ismini kullanmaktadır. Doğrudan ifade edilmemiş olsa da Pavlus'un mektuplarında İsa Mesih ile Baba Tanrı aynı görülmekte, pek çok yerde ikisi birlikte Tanrı olarak zikredilmekte, hatta birkaç yerde tekil kip altında Baba ve Oğul ifade edilmektedir. Enkarnasyondan önce Tanrı tabiatını taşıyan oğul, enkarnasyondan sonra Tanrı ismini de hak etmiştir. Bu nedenle Hıristiyanların ona ibadet etmeleri doğrudur.⁴⁵ Pavlus'a göre İsa Mesih, görünmez Tanrının imajı olup varlıklar içinde ilk doğandır. Her şey onun vasıtasıyla yaratılmıştır. Yaratma görevini tamamlayan İsa Mesih dünyanın sonunda ise son yargılamayı gerçekleştirecektir.

İncil yazarları ve Pavlus, İsa'nın ezeli olduğunu ve Tanrılık ile beşeriyeti aynı anda tam olarak taşıdığını kabul etmişlerdir. Kilisenin doğru kabul ettiği bu çizgiden ayrılan ilk akımlar (herezi) Ebionizm ve Doketizm'dir.

⁴⁵ Oliver C. Quick, *Doctrines of the Creed*, London 1940, s. 82.

Ebionizm, Yahudi Hıristiyan cemaatin fikirlerinden beslenen bir hareket olarak kabul edilir.⁴⁶ Onlar İsa'nın Tanrılığı ve beşeriliği arasındaki problemi onun Tanrılığını inkar etmekle çözmüşlerdir. Onlara göre Tanrı Oğlu doğumu, yaşamı ve çarmıha gerilmesi ile ifade edilen şekliyle maddi dünyayla ilişki içine giremez. Onlar İsa'yı Mesih olarak kabul ederlerken onda Tanrının gerçek varlığını kabul etmemişlerdir. İsa bakire Meryem'den mucizevi olarak doğmamış, Yusuf ile Meryem'den normal yolla doğmuş ve büyümüştür. Vaftiz sırasında Kutsal Ruh ona bir güvercin şeklinde inerek onu yüce öğretici yapmıştır. Kutsal Ruh olan Mesih'in acı çekmesi düşünülemeyeceğine göre, o İsa'yı çarmıhtan önce terk etmiştir.⁴⁷

İkinci sapkın mezhep olan Doketizm, çok erken dönemlerde ortaya çıkmış ve adını savunduğu fikirten almıştır (*Dokeo*, Grekçe 'gibi göründü' manasına gelmektedir). Fikri açıdan Gnostik anlayışlardan beslenen bu akıma göre madde, tabiatı itibarı ile kirliliğinden aşkın ve değişmez (*immutable*) Tanrı, kirliliği olan madde dünyasıyla ilişki içine giremez. Bu nedenle Doketikler, İsa'nın Tanrılığı ve beşeriliği arasındaki problemi çözümlerken Ebionitler'in tam aksine onun beşerliliğini inkar etmişlerdir. Buna göre Tanrı yeryüzüne inip insanoğlu için iyiliğin kıvılcımını ateşlemek istemiş, ancak madde ile ilişki içine giremediğinden normal görünümlü hayali bir beden içine girmiştir. Beşer gibi görünen İsa hiçbir zaman beşer olmamıştır.⁴⁸

İkinci yüzyılın Kristoloji anlayışlarına büyük ölçüde yön veren Apolojistlerin temel düşünceleri Tanrının birliği prensibidir (monoteizm). Onlar İsa Mesih'in Tanrı ile ilişkisini açıklarken, Tanrının birliğine zarar vereceği endişesi ile ikisinin arasındaki ayrımları vurgulamaktan kaçınmışlar ve İsa Mesih'i Tanrının aklı ya da düşüncesi olarak tanımlamışlardır. Bu düşüncüyü ifade etmek için daha önce kullanılan Logos tasviri, onlar tarafından İsa'nın Baba ile zaman öncesi birliği ve zaman ve mekanda tezahürü şeklinde iki ayaklı gerçeklik düzeyini ifade edecek şekilde daha sofistike olarak kullanılmıştır. Apolojistler bunu yaparken Stoa felsefesindeki içkin Logos (Logos Endiathetos) ve tezahür etmiş Logos (Logos Prophanetos) ayrımını kullanmışlardır. Buna göre Tanrıda ezelden beri içkin olarak (endiathetos) bulunan logos enkarnasyon sırasında tezahür etmiştir (prophanetos). Dolayısıyla iki logos aynıdır ve İsa Mesih Tanrıdır.

Apolojistlerin önde gelen temsilcisi Justin Martyr (ö. 165), Tanrı'nın aklı ve düşüncesi olarak devamlı tezahür halinde olan Logos (Logos Spermatikos) kavramını kullanır. Tanrı ile insanları birbirine bağlayan ve Tanrı'nın bilgisini insanlara veren bu Logos, tarih boyunca tezahür etmektedir. İbrahim, Musa gibi peygamberlerin şeriatları aynı Logos'un tezahürleridir. Bütün insanların bilgilerinde bu Logos'un tohumları mevcuttur. Justin, sözkonusu kavram vasıtasıyla Grek felsefesini de meşrulaştırmıştır.

46 J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, London 1977, s. 139.

47 David Christie Murray, *A History of Heresy*, Oxford 1989, s. 17.

48 *A.g.y.*

Ona göre Grek filozofları Musa şeriatı ile karşılaşmış ve ondan ilham almışlardır. Böyle olmasa bile onlar kendilerinde bulunan Logos'un tohumları vasıtasıyla hakikati bulmuşlardır. Şu halde Grek felsefesi teolojide kullanılabilir demektir. Justin, Baba ile Logos'un ayrımını açıklarken, daha önceki Kilise babaları tarafından kullanılan güneş ve ışığı tasvirini reddeder. Baba ile Logos, güneş ve ışığı gibi sadece görünümde ayrı olamazlar fakat sayısal olarak da ayrı olmalıdırlar. Bu nedenle o, bir meşaleden ışığını alan ikinci bir meşale örneğini kullanır. İkinci meşale ışığını birinciden almıştır ancak artık o da ayrı bir meşaledir. Justin, bu görüşüyle açıkça İznik Konsili'nde kabul edilecek olan özleri aynı iki ayrı şahsiyet formülünü ortaya koymaktadır.

Justin, Logos'un bakireden doğmakla insan olduğunu savunur. Önceden Logos olan Mesih, Tanrı'nın iradesi ile ete kemiğe bürünmüş ve insan ırkının faydası için insan olmuştur. Ona göre İsa'nın çektiği acılar da gerçektir. Germinal Logos anlayışına göre Eski Ahit'te geçen tüm peygamberlerin ilham kaynağı olan Logos İsa'ya tümüyle yerleşmiştir. Tanrısal akıl ilkesi olan Logos Hıristiyanlığın bütünlüğüne yerleştiği için bu din tüm dinlerden üstün konuma gelmiştir. Çünkü diğer insanlarda sadece kuvve halinde bulunan Logos, İsa'da tamamıyla yerleşmiştir. Buradan anlaşıldığına göre Logos beşer İsa'da insani nefsin yerini almıştır. Buna dayanarak Justin'i Word Flesh (Tanrı kelamının beşer İsa'da insani nefsin yerini alması şeklinde açıklanan inkarnasyon görüşü) kristolojinin ilk temsilcisi sayabiliriz.⁴⁹

Justin'in öğrencisi olan Tatian, Logos'un Baba'nın iradesi neticesinde doğduğunu söyler. O da hocasını takip ederek bu doğum için meşale benzetmesini kullanır. Ona göre Logos'un doğuşu bir yayılma (*merismos*) içermekle birlikte bir ayrılık (*akopopen*) içermemektedir. Athenagoras ise Logos'u Tanrı'nın Oğlu olarak tanımlamış ve evlat edinmenin Tanrı'nın ezeli kelamının yeryüzüne inmesi olduğunu söylemiştir.⁵⁰

Apolojistler, Logos'un Oğul olmasının ezelden beri değil, yaratılış ve kurtuluş işleri için öne çıkmasından sonra gerçekleştiğini kabul ederler. Bu nedenle onlar yaratılıştan önce Baba ve Oğul ayrımını yapamamakla eleştirilmişlerdir. Bu durumda Oğul, Babadan aşağı bir konuma sahip olmaktadır.

İkinci yüzyıl kristolojisini özetleyen ve Origen öncesi anlayışlara en fazla tesir eden teolog Irenaeus'tur (ö.200). Irenaeus, Tanrı kavramına iki yönden yaklaşmıştır. Birinci yaklaşıma göre Tanrı, her şeyin Babasıdır, birdir ve ezelden beri kendi içinde kelamını ve hikmetini taşımaktadır. İkinci yaklaşıma göre, Tanrı kelam ve hikmetini yaratılış amacıyla ortaya çıkarandır. Tanrının Kelamı ve Hikmeti, onun kemalini tezahür ettirmesinin araçları ve formları olmaktadır. Irenaeus'a göre bir kurtuluş planı (oikonomia ya da ekonomi) dahilinde Baba, Oğul ve Kutsal Ruh vardır.

⁴⁹ Kelly, *A.g.e.*, s. 146.

⁵⁰ *A.g.e.*, s. 98.

Irenaeus, Apolojistlerden farklı olarak Oğul'un yaratıldığı ya da meydana getirildiği süreci açıklayan tüm çabaları gereksiz bulur. Ona göre Oğul ile Baba'nın ilişkileri ezeldir.

Irenaeus'a göre Mesih ikinci Adem'dir. O, ilk Adem'dem itibaren bütün insanlığı kendisinde toplayarak kutsamış ve kurtarılmış bir insan ırkını başlatmıştır. Onun kurtuluş anlayışına göre İlahi Kelam tam olarak insan hayatına girerse kurtuluş gerçekleşir. Bu nedenle insanlığı kurtaracak Mesih'in tam olarak beşer olması gerekir. Çünkü kurtaranla kurtulananın tabiatı aynı olmalıdır. Beşer olmayan bir Mesih'in insanlığı kurtarması mümkün değildir. Bu nedenle o İsa Mesih'in maddi gerçekliğini savunur. Irenaeus, teslisi bir Tanrı'nın ihtiyaç oldukça tezahür eden farklı görünümleleri olarak kabul eder. Kendisine kadar olan dönemde ana çizgiyi oluşturan bu görüşe "ekonomik triniteryanizm" adı verilir. Tanrının birliği prensibinin öne alınışı bu şekilde bir teslis anlayışına yol açmıştır. Bunun tabii neticesi olarak, Baba'nın varlığı ön plana çıkarken Oğul ve Kutsal Ruh'un şahsiyetleri silik kalmaktadır.⁵¹

İkinci yüzyılda, Tanrı içindeki ayrımlara özellikle Logos doktrini ile yapılan vurgu, Hıristiyan inancının en temel ilkesi olan Tanrının birliğini tehlikeye düşüreceği ve triteizme yol açacağı endişesini doğurdu. Bu endişe sonucu ortaya çıkan Monarşianizm, Tanrı içindeki ayrımları reddederek Tanrının birliğini savunan bir akımdır.

Monarşianizm dinamik ve modalistik olmak üzere ikiye ayrılabilir. Dinamik Monarşianizm, İsa'nın sıradan bir insan olarak bakire Meryem'den doğduğunu, daha sonra kendisine Tanrıdan gelen ve ayrı bir kişilik getirmeyen (*impersonal*) bir gücün (*dynamis*) gelip yerleştiğini savunur. İsa bu güçle Mesih olmuş ve bilinen mesihi faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Dinamik Monarşianistler'in en çok bilinen grubu olan Adoptionistler'e göre İsa sadece bir beşerdir ve ona Tanrısal güç, vaftizi anında ya da bir başka görüşe göre yeniden dirilmesi sırasında verilmiştir.⁵²

Modalist Monarşianizm'e göre, Tanrı insanoğlunu kurtarmak ve kutsamak için bazı formlara girmiştir ve bu işler tamamlandıktan sonra tekrar eski haline dönecektir. Modalist Monarşianizm, Patripassionism ve Sabellianism olarak iki gruba ayrılır. İlk grup ismini iddiasından alır ki buna göre çarmıh üzerinde acı çeken Tanrının kendisidir (Patri=Baba; passion=acı çekmek). Tanrı insanoğlunu kurtarmak için yeryüzüne bizzat inmiş ve çarmıha gerilmek suretiyle bunu gerçekleştirmiştir. İkinci grup ise adını Sabellius'tan alır. Üçüncü yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Sabellius'a göre Baba, Oğul ve Kutsal Ruh bir Tanrının aldığı formlar (=mode), durumlar, başlıklar veya görünüşlerdir. Bunlar bir aktörün bir rolü oynamak için kullandığı maskelere benzetilir. Tanrı kendi tabiatında yalnızca bir kişidir. Yaratma işinde, Tanrının yaratılıştaki kendini göstermesi anlamında kelam formuna girmiş, enkarnasyonda kurtarıcı olarak Oğul olmuş, kutsama

51 *A.g.e.*, s. 148.

52 Murray, *a.g.e.*, s. 40.

ve Kilise'nin rehberi olarak da Kutsal Ruh olmuştur. Dünyanın sonunda Oğul'un ve Kutsal Ruh'un görevleri bitince Tanrı üçlü maskesini bırakacak ve asıl şekline dönerek tek bir Tanrı olacaktır.⁵³

Kilise Monarşianizm akımının ortaya çıkardığı fikirlerle mücadele etmiştir. Ancak bu fikirler kolayca reddedilememiştir. Bunun birinci nedeni Monarşianistler'in Tanrının birliği üzerinde haklı ısrarlarıdır. İkinci ve daha etkili sebep ise Tanrı içindeki ayrımların ifade edilmesinde ortaya çıkan zorluklardır. Kilise babaları teslisi açıklamışlar ancak bağımsız şahsiyetleri olduğu kabul edilen ve hepsi Tanrı olan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh açıklamaları triteizm şüphesini her zaman üzerinde taşımıştır.

Tertullian (ö. 225) Monarşianist fikirlerle mücadelede en fazla katkı sağlamış isimdir. Tertullian, *Against Praxeas* adlı eserini bir dinamik monarşianist olan Praxeas'a karşı kaleme almıştır. Bu eserin bir başka açıdan önemi onun Latince yazılan ilk teoloji eseri olmasıdır. Latince yazan ilk Kilise babası olarak kabul edilen Tertullian, bu eseriyle kavramların Latinceleşmesinde önemli bir katkı sağlamıştır. Monarşianist fikirlerle olan mücadelesinden dolayı Tertullian, Tanrı ile Kelam arasındaki ezeli ayrılık üzerinde ısrar etmiştir. Tanrının kelamı, ezelden beri Tanrıdan ayrı, fakat özünde aynı olarak mevcuttur. O, Irenaeus'u takip ederek kurtarılanla kurtulanan aynı tabiata sahip olması gerektiğini, bu nedenle kelamın tam bir beşer suretine girdiğini kabul eder. Kelam, beşeriyetini bir dünyevi kaynaktan alması gerektiği için bir bakireden doğmuştur. İsa'da bulunan iki özün ilişkisi konusunu kapsamlı olarak tartışan ilk teolog olan Tertullian, Kelamın bedene nasıl girdiği konusunda her iki özün enkarnasyondan sonra bozulmamış ve değişmemiş olarak kaldığını kabul etmektedir. Baba da Logos da tanımları icabı değişmez (*immutable*) oldukları için herhangi bir değişim hem Tanrılığı hem de insanlığı bozar diyen Tertullian'a göre her iki öz de kendi özel niteliklerini muhafaza etmiştir, böylece ruh mucizeler gösterirken beden de acılara sabretmiştir.⁵⁴

Üçüncü yüzyılın başında kilise bir taraftan Monarşianizm'le uğraşırken birbirinin alternatifi sayılabilecek iki önemli teoloji ekolü ortaya çıkmıştır. Bunlar ortaya çıktıkları yerlere nispetle İskenderiye ve Antakya ekolü olarak adlandırılabilirler. İskenderiye'de ortaya çıkan birinci akım, Grek felsefesinin ve özellikle de Yeni Platoculuğun etkisi altındadır. Bu teoloji anlayışının en önemli temsilcileri İskenderiyeli Clement (ö. 200) ve Origen'dir (ö. 254). Bu akım, Yeni Platoncu aşkın Tanrı anlayışını benimseyerek, bu Tanrının çoklukla doğrudan ilişkiye giremeyeceğini, bu nedenle kendinden aşağı olan ruhi varlıklar dünyasını yarattığını ve bu ruhi varlıklardan biri olan kelamın da dünyayı yarattığını kabul eder.

Clement'e göre Logos, ruhi varlıklar dünyasından inmiş ve insan bedene girmiştir. Enkarne olmak ve kendini görülebilir yapmakla kendini

⁵³ A.g.y.

⁵⁴ Henry Chadwick, *The Early Church*, London 1993, s. 88.

doğurmuş, yani kendi beşerliğini yaratmıştır. Bu nedenle o, hem Tanrı hem de beşerdir. Clement, İsa'nın çektiği acıların gerçekliğini savunurken, tüm tutkuların arınma (=apatheia) fikrini benimsemiştir. Ona göre İsa Mesih, hem bedeninin hem de ruhunun ihtiyacı olan tüm tutkuların arınmıştır. Clement, İsa Mesih'teki ilahi ve beşeri tabiatların ilişkisi konusunda ilahi tarafa daha fazla önem verir görünmektedir. Onun ortaya koyduğu birlik fikrinde idare edici prensip Logos'tur.⁵⁵

Üçüncü yüzyılın en etkili teoloğu olan Origen'e göre Tanrının Kelamı bir kadının karnına girmiş ve bir bebek olarak doğmuştur. Bunun nasıl olduğunu ise o şöyle açıklamaktadır: İnsanların nefisleri ruhi varlıklar dünyasında bulunur. Bu nefislerin biri de İsa'nın nefsidir. Tüm insan nefisleri itaat etmeleri gereken Logos'a isyan ederek dünyaya düşmüşler, yalnız İsa'nın nefsi itaat ederek onunla birleşmeyi hak etmiş ve bu nefis ile Logos birleşmişlerdir. İsa'nın beşer ruhu ve Logos'tan oluşan bu yeni birlik enkarnasyonda tam olarak bir bedene girmiş böylece sonsuz Kelam ile sonlu insan tabiatı arasında ideal bir birleşim meydana gelmiştir. İsa Mesih bakire Meryem'den tam bir insan olarak doğduğu zaman Tanrılık ve beşeriyet ayrılmaz bir şekilde birleşmiştir. Bundan dolayı o, hem Tanrının Oğlu, hikmeti ve kudreti hem de insanoğlu olarak adlandırılabilir.⁵⁶

Origen, İsa Mesih'teki ilahi ve beşeri tabiatların ilişkileri konusunda, her iki tabiatın kendi özel karakterini muhafaza ettiğini söyler. Logos özünde Logos olarak kalmaya devam ettiği halde bedeninin herhangi bir tecrübesi onu etkilemez. Ona göre Mesih'te hakim olan yönetici ilke Logos'tur.

Origen, Oğul'un Tanrı ile ilişkisi konusunda ezeli doğurma fikrini ortaya koyar. Buna göre, Tanrı Oğlunu ezelde doğurmuştur. Bu nedenle Logos'un olmadığı bir zaman vardır demek doğru olmaz. Ona göre Baba ve Oğul iki ayrı 'hipostaz'dır. Origen'in kullanımında 'hipostaz' ile 'ousia' öz ve tabiat anlamında aynı iki kelimedir. Ancak o, 'hipostaz'a kendi başına bağımsız varlık anlamını yüklemiştir. Buna göre, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh özleri (ousia) aynı üç müstakil varlıktır (hipostaz). Başka bir ifade ile Baba, Oğul ve Kutsal Ruh kişilik olarak ayrı, sevgi, irade ve eylem olarak ise birdirler. Bu nedenle Origen, Tanrıların hem üç hem de bir olduklarını söyler ki bu üç'ün içinde tam olarak Tanrı olan yalnızca Baba'dır. Oğul'un Tanrılığı, iyiliği ve hakikati ise Babanın bir yansıması olup Oğul, etkinliklerinde Baba'nın vekilidir. Origen'in kristolojisinde önemli olan diğer bir nokta da o Tanrı ile insan arasındaki aracı olarak İsa Mesih'in vücudunu kabul etmemesidir. Ona göre bu aracı Logos'tur. İsa Mesih'in beşeri vücudunun Tanrılığı tekrar dirilmesi ile başlamıştır. Bu hadiseden sonra onun bedeni et kemik ile bedenî bağlardan kurtulmuş ve onun asıl ululuğu tekrar dirilme ile başlamıştır.⁵⁷

Antakya okulunun kurucusu Antakyalı Lucian'dır (ö. 312). Lucian, asıl

⁵⁵ Kelly, *A.g.e.*, s. 152.

⁵⁶ *A.g.e.*, s. 154.

⁵⁷ *A.g.e.*, s. 156.

olarak Kutsal Kitap yorumu konusundaki fikirleri ve çalışmaları ile adını duyurmuştur. Elimizde onun fikirlerini açıkladığı herhangi bir eseri mevcut değildir. Ancak, Antakya ve Suriye Kiliseleri tarafından kullanılan Yeni Ahit metni onun tarafından yazılmış olup, Lucianik metin adıyla meşhurdur. Ayrıca 341 Antakya sinodunda ilan edilen 'İkinci Antakya Kredo-su' ona atfedilir.

Lucian'ın, kristoloji anlayışı, kristoloji anlayışları bölümünde değindiğimiz Samsatlı Paul'ün Adoptionizm'i ile Origen'in yukarıdan aşağı derecelenen teslis anlayışının uzlaştırılmasıdır. İsa Mesih'te insani nefsin yerini Logos almıştır. Ancak bu Logos sonradan yaratılmış olup, Tanrının ezeli ve gayri şahsi Logos'undan ayrıdır. İsa'daki Logos devamlı bir tekamül kabiliyeti ve ihtiyacı içindedir. Buna bağlı olarak İsa Mesih özgür iradesi ile günahı yenmek için devamlı olarak mücadele eder ve bu mücadele sonucu her gün daha çok kemale ulaşır. İsa Mesih'in nefsi olan Logos bütün yaratılmışlardan önce var edilmiş ilahi bir varlıktır. Bu durum İsa'ya beşer üstü bir konum vermektedir. Bunun yanında ona bütün beşeri sıfatlar da yüklenerek onun beşeriliği tam kabul edilir. Kurtuluş düşüncesine fazla bir ilginin olmadığı bu kristoloji anlayışı enkarnasyonu sadece bir bedene girme hadisesi olarak kabul etmektedir. İsa Mesih, Tanrı'dan aşağı konumdadır ve ondan tabiat olarak farklıdır. Düşünce metodunda Aristo'nun diyalektik felsefi bakışını kullanan Lucian, bütün yaratılmışları ve İsa Mesih'i aynı tarafa koyarak onlarla Tanrı arasında ontolojik bir karşıtlık ilişkisini gündeme getirmektedir.⁵⁸ Antakya okulunun ortak özelliği olan Lucian'ın diyalektik bakış açısı daha sonra Aryüschüler tarafından da kullanılacaktır.

Antakya okulu, Aryüschülük tartışmasında önemli bir yere sahiptir. Aryüs, bu okulda Antakyalı Lucian'ın talebesi olmuş, onun düşünce yapısından ve Kutsal Kitap yorum metodundan etkilenmiştir. Aryüs'ün yakın arkadaşları olan ve Kilise mahfillerinde Aryüs'ü ve fikirlerini savunan Nicomedialı Eusebius, Maris, Theognis, Anazarbalı Athanasius, Menophantus gibi piskoposlar onun bu okuldan arkadaşlarıdır. Lucian'ın düşünce yapısı Aryüschülük üzerinde büyük ölçüde etkili olacaktır. Aryüschüler özellikle Aristo'nun dialektik mantık anlayışını kullanma ve kutsal kitap yorumunda tarihi ve literal metodu benimseme noktalarında Antakya okulunu takip edeceklerdir.

b. Aryüschülüğün İnanç Esasları

Aryüschülük bütün Hıristiyan coğrafyada yayılma imkanı bulan ve 318-381 tarihleri arasında kiliseyi ve Roma imparatorluğu siyasetini yoğun olarak meşgul eden kapsamlı ve etkili bir mezheptir. Aryüs, sözkonusu mezhebin kurucusu ve fikir babası olarak mezhebin doktrinel yapısını ortaya koymuştur. Ancak Aryüs'ten sonra bu mezhebin liderliğini yapan kilise babaları diğer piskoposların desteğini kazanabilmek amacıyla sözkou-

⁵⁸ Bu konuda bkz. Harnack, *a.g.e.*, s. 243.

nusu doktrinel yapıyı önemli ölçüde değiştirmişlerdir. Bu değişiklikler zamanla mezhep içinde gruplaşmalara yol açmış ve Homoean ve Anomean diye iki önemli Aryüşçülük anlayışı ortaya çıkmıştır. Sözkonusu iki tür Aryüşçülüğe, özünde Aryüşçü olmayan ancak buldukları konum itibarıyla onlara benzetilen Semi-Aryanizm'i de eklemek yerinde olacaktır. Aryüşçülerin doktrinleri için öncelikle ve ağırlıklı olarak Aryüs'ün fikirlerini tetkik ederek gerekli gördüğümüz yerlerde onun yakın arkadaşlarının fikirlerine de değineceğiz. Daha önce Homoean ve Anomean Aryüşçülük ile Semi-Aryanizm anlayışlarını ortaya koyduğumuz için onları ayrıca ele almayı gerekli bulmuyoruz.⁵⁹ Konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından doktrinleri ortaya koyarken Tanrı, Oğul, Kutsal Ruh ve Teslis anlayışlarını ayrı başlıklar halinde ele alacağız. Daha sonra Aryüşçülerin fikirlerine referans olarak kullandıkları kutsal kitap ayetlerini ele alıp sözkonusu ayetler hakkında iki taraf arasındaki yorum farklarını ortaya koyacağız.

Aryüşçülerin doktrinlerini ele aldığımızda karşımıza çıkan en önemli problem bu konuda yeterli kaynağın bize ulaşamamış olmasıdır. Kilise babalarının yazdıkları eserler ortodoks bakış açısını yansıtmakta ve heretik akımlara karşı olumsuz bir tavır sergilemektedir. Bu nedenle Aryüs ve takipçilerinin yazdıkları eserlerin çok az bir kısmı bize ulaşabilmiştir. Aryüs'ün kendi yazılarından elimizde olanlar onun çeşitli vesilelerle düşüncelerini aktarmak üzere yazdığı birkaç mektup ve *Thalia* adlı eserinden kalan az sayıda fragmandan ibarettir.⁶⁰ Aryüs'ün dışında bu mezhebin ileri gelenlerinden olan Nicomedialı Eusebius, Kayserialı Eusebius ve Asterius'tan da az sayıda eser bize ulaşabilmiştir. Aryüşçülerin hakkında ikinci bilgi kaynağımız onların karşısında yer alan kilise babalarının onlar hakkında verdikleri bilgilerdir. Bu konudaki ilk ve en önemli isim Athanasius'tur. Bunun yanında tezimizde kullandığımız kilise tarihleri Aryüşçülük hakkında bilgi veren önemli kaynaklardır. Şimdi bu kaynaklara dayanarak Aryüs'ün ortaya koyduğu doktrinleri ele alabiliriz.

b.1. Tanrı Anlayışı

Aryüs'ün ortaya koyduğu doktrinel yapının başlangıç noktası Tanrı anlayışıdır. Aryüs Yeni Eflatuncu aşkın Tanrı anlayışını benimsemiştir. Bu Tanrının ilk özelliği birliği ve ezeliğidir. Onun hiçbir şekilde şeriki yoktur. Aryüs *Thalia*'da Tanrının ezeli oluşunu doğurulmamış (agennetos) kavramıyla ifade etmektedir. Buna göre o yegane doğurulmamıştır ve ondan başka hiçbir varlık bu özelliğe sahip olamaz.⁶¹ Aryüs Tanrıyı bütün

⁵⁹ Bu konuda bkz. s. 65-66.

⁶⁰ Aryüs'ün yazdıklarından bize ulaşanlar şunlardır: 1. 318 yılında Nicomedialı Eusebius'a yazdığı bir mektup. 2. 320 yılında kendisinin bağlı bulunduğu İskenderiye piskoposuna bir mektup formunda gönderdiği iman ikrarı. 3. 327 yılına yakın bir zamanda imparator Konstantin'e sunulmuş bir iman ikrarı. 4. Elimizde sadece birkaç fragmanı bulunan *Thalia* adlı eser.

⁶¹ Williams, *a.g.e.*, s. 97.

sıfatları ile diğer varlıklardan ayrı tutmaktadır. Bu nedenle Tanrı gayri maddi, her türlü çokluktan ve terkipten beri olup hiçbir tabii süreçle bağlantısı sözkonusu değildir. O, Tanrıyı basit manevi bir gerçeklik diye tanımlarken, Tanrının özünün bölünmesi ya da yayılmasının mümkün olmadığını savunur. Tanrı, kendisinden başka varlıklar tarafından kavranamaz ve tarif olunamaz (*ineffable*). O bütün varlığın yaratıcısı ve sebebidir. Yaratılmışları özünden değil iradesinden yaratmıştır. Onun özünün bölünmesi ihtimali olmadığı için Oğul dahil bütün yaratılmışlar yoktan var edilmişlerdir.⁶² Tanrı ancak kendi görme gücü ile görülebilir ve kendi bilme kudreti ile bilinebilir. Bu kudretler kendisinden başkasında olmadığı için de başka bir varlığın onu bilmesi ve görmesi mümkün olamaz.⁶³ Tanrı ezelden beri Baba değil fakat Oğlunu yarattığından beri Babadır. Eğer o ezelden beri Baba olsaydı o zaman Oğlunun da ezeli olması gerekirdi. Halbuki ezellilik yalnızca ona has bir sıfattır. Tanrı bütün sıfatlarıyla birdir (monad) ve onun hiçbir sıfatı kişileşmiş değildir. Onun kelamı ve hikmeti de aynı şekilde ona ait kudretlerdir ve kişileşmemişlerdir.

b.2. Tanrı Oğlu

Yukarıda Aryüs'ün Yeni Eflatuncu aşkın Tanrı anlayışını benimsediğini belirtmiştik. Aryüs'ün anladığı şekliyle Tanrı hiçbir şekilde madde ile ilişkiye giremediğinden diğer varlıkları yaratmak istediğinde kendisinden aldığı kudretle yaratılışı gerçekleştirecek bir vasıta olarak Oğlunu bütün zamanlardan önce yaratmıştır. Aryüsçülüğün temsilcilerinden Asterius'a göre Tanrının yaratıcı bir vasıta yaratması gerekliydi çünkü yaratılmış varlıklar onun doğrudan faaliyetinin ağırlığını kaldıramazdı.⁶⁴ Tanrı Oğlu, Tanrının iradesi ile bağımsız bir varlık olarak yaratılmıştır. O kutsal metinlerde 'hikmet', 'kelime' gibi isimlerle ifade edilmektedir. Diğer bütün yaratılmışlar gibi onun da bir başlangıcı vardır. Başka bir ifade ile onun olmadığı bir zaman vardır (hadistir).⁶⁵ Aryüs, Nicomedialı Eusebius'a gönderdiği mektubunda bu konuda şunları söyler: "Tanrı ve Oğlunun birlikte ezelden beri var olduklarını söylemek kabul edilemez. Tanrı Oğul'u öncelemelidir. Böyle olmadığı takdirde biz Oğul'un Baba'nın bir parçası olduğunu ya da ondan sudur ettiğini (*emanation*) ya da en kötüsü Oğul'un da doğurulmamış (*agenetos*) olduğunu kabul etmek durumunda kalırız."⁶⁶ Oğul, kendi yaratılışının gayesine uygun olarak önce zamanı ve daha sonra bütün mahlukatı yaratmıştır.

Tanrı Oğlu'nun Tanrı ile olan ilişkisi nedir sorusu şöyle açıklanabilir: Tanrı Oğlu asıl olarak yaratılmıştır ve Tanrı ile tabiat açısından hiçbir ilişkisi yoktur. Tanrı Oğlu'na diğer akıllı varlıklar gibi seçme hürriyeti ve ira-

62 Athanasius, *De Synodis*, II.

63 *A.g.y.*

64 Hans Küng, *Christianity*, London 1995, s. 232.

65 Harnack, *A.g.e.*, s. 246.

66 Williams, *A.g.y.*

de verilmiştir. Ancak, Tanrı onun bu hürriyetini iyiyi seçme ve kendine itaat etme yönünde kullanacağını önceden bilmiş ve bu bilgisine dayanarak onu diğer yaratılmışlar arasından seçerek ona özel bir konum vermiştir. Bu özel konum onun hem tabiatı hem de sıfatlarını kapsamaktadır. Şöyle ki Oğul Tanrı ile aynı özden değildir ama onun tabiatı diğer yaratılmışlardan farklı ve üstündür. Oğul'un yaratılması konusunda Aryüs piskopos Alexander'a yazdığı mektupta şunları söylemektedir:

“Baba Oğlunu kendi iradesi ile, değişmez ve mükemmel yaratılmış olarak ve diğer yaratılmışlardan farklı olarak doğurmuştur (offspring). Baba'nın Oğul'u doğurması Valentinus'un iddia ettiği gibi bir yayılma değildir. Manicilerin iddia ettikleri gibi Oğul Baba'nın bir bölümü ya da onunla aynı özden değildir. Sabellius'un iddia ettiği gibi monadın ikiye bölünmesi ya da Hieracas'ta görüldüğü gibi bir meşaleden ikinci bir meşalenin oluşması şeklinde de değildir; o daha önceden vardı da sonra Oğul şeklinde yeniden yaratılmış da değildir. Fakat bizim dediğimiz gibi Tanrının iradesi ile bütün zamanlardan önce Baba tarafından yaratılmış, hayatı ve varlığı Baba'dan almıştır. Baba ona bütün mahlukatı yaratması için kendi ezeli tabiatında olanlar hariç bütün özelliklerini vermiştir. Şu halde üç çeşit varlık ortaya çıkmıştır. Baba, Oğul ve diğer yaratılmışlar.”⁶⁷ Aryüs'e göre Tanrının menşei yoktur (*anarchos*) Oğul'un ise menşei (arke) vardır. Oğul ilk yaratılan olduğuna ve Baba'nın özünden olamayacağına göre yoktan yaratılmıştır.

Aryüs Oğul ile Tanrının hikmeti ve kelamı arasında ilginç bir ilişki kurmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Tanrının içinde bir sıfatı ve kudreti olarak bulunan hikmet ve kelam, Oğul'un yaratılmasını gerçekleştirmişlerdir. Bu nedenle Oğul hikmet ve kelamla dolmuştur. Aryüs bu gerçeği Thalia'da şöyle ifade etmektedir: “Tanrı yalnız başına olduğu zamanda (kişileşmesi anlamında) onun kelamı ve hikmeti yoktu. Fakat sonra Tanrı insanları yaratmak isteyince kelamı, hikmeti ve Oğlunu yarattı. Şu halde iki hikmet ve iki kelam vardır. Birincisi ezelden beri Tanrıda olan ve ikincisi Tanrının iradesi ile var edilen Oğul'un içinde olan. Bu sayede Oğul hikmet ve kelam diye isimlendirilmiştir.”⁶⁸ Bunun yanında Tanrının diğer sıfatları da Oğula verilmiştir. Ne var ki bu sıfatlar Oğulda Tanrıda olduğu gibi değildirler. Çünkü Oğul tabiatı icabı bu sıfatları kapasitesi ölçüsünde kendisinde barındırabilmektedir. Bu nedenle o Baba'nın imajı ve Tanrı isimlerini hak etmiştir. O Tanrının kendini izhar etmesindeki vasıtasıdır. Bu nedenle ona tapılır.⁶⁹

Oğul tabiatı icabı Tanrının bilgisine sahip değildir ve onu göremez. O sadece kendisine öğretilenleri bilebilir. Oğul kendisine verilen sözkonusu özel konum nedeniyle Tanrı Oğlu ismine hak kazanmıştır. Ona Tanrı de-

67 Athanasius, *A.g.y.*

68 Athanasius, *De Synodis*, II.

69 Williams, *A.g.e.*, s. 101.

mek de yanlış olmayacaktır ancak onun Tanrılığı hiçbir zaman Babanın Tanrılığına eşit değildir.

Aryüş inkarnasyon konusuna pek fazla önem vermemektedir. Onu göre Tanrının Oğlu İsa Mesih'in bedenine gelerek ondaki insani nefsin yerini almıştır. Ancak Aryüş inkarnasyona herhangi bir anlam ya da fonksiyon yüklememektedir.⁷⁰ Ortodoks kilisenin önemle üzerinde durduğu kurtuluş öğretisi, asli günah, kefarete, ikinci Adem, çarmıha gerilme ve tekrar dirilme fikirleri de Aryüş ve takipçileri tarafından ihmal edilmektedir.

b.3. Kutsal Ruh Ve Teslis

Aryüş çok fazla değinmemekle birlikte Kutsal Ruh hakkında onun Oğul tarafından yaratılan yüce bir varlık olduğunu ve derece olarak da Oğul'dan aşağı ve diğer mahlukattan yukarı olduğunu belirtmektedir. Böylece yukarıdan aşağı derecelenen bir teslis anlayışını kabul etmekte olan Aryüş teslisin uknumlarının kutlarının birbirinden farklı olduğunu söylemektedir.⁷¹

Sonuç

Aryüşçülük kilise içinde yeni bir doktrinel yapı ortaya koymakla birlikte bu yapı kendisinden önceki Kristoloji anlayışlarından pek çok unsuru içeren eklektik bir sistemdir. Sistemin daha iyi anlaşılması bakımından sözkonusu unsurlara işaret etmek yerinde olacaktır. Aryüşçülük, Tanrının bir oluşunu savunarak teslisin uknumlarını bir Tanrının çeşitli zamanlarda ve durumlarda ortaya çıkan görünüşleri olarak ifade eden Modalist Monarşianizm'in tam karşısında yer almış; bununla birlikte İsa Mesih'in Tanrının evlat edinmesi ile Oğul olduğunu söyleyerek Monarşianist akımın ikinci türü olan Adoptionizm'le aynı fikri savunmuştur. Ancak Aryüşçülük, Oğul kabul edilen İsa Mesih'in beşeriyetini kutsallaştırmış ve onun aslında bir beşer olmadığını söyleyerek Doketizm'le aynı görüşü paylaşmıştır. İsa Mesih'in kurtarıcı rolüne önem vermeyen Aryüş, Apolojistler ile Origen'i takip ederek onun insanlarla Tanrı arasında aracılık (*medyatör*) rolüne vurgu yapmıştır. Yine Oğul'un irade hürriyeti ve Tanrı tarafından seçilmesi konusunda Origen'i takip etmektedir. Aryüş, felsefecilerin aşkın Tanrı anlayışını benimserken de Apolojistleri takip etmektedir. Ancak Apolojistler ile Origen'de gördüğümüz Yeni Eflatuncu aşkın Tanrı anlayışı ile Aryüş'ün ortaya koyduğu Tanrı anlayışı arasında önemli bir fark vardır ki Aryüş genelde bu Tanrı ile alem arasında ve özelde Baba ile Oğul arasında aşılması mümkün olmayan bir ontolojik farklılık olduğunu kabul etmektedir.

Aryüş'ün ortaya koyduğu doktrin hıristiyan ortodoks inancının kabul

⁷⁰ Harnack, *A.g.e.*, s. 248.

⁷¹ *A.g.y.*

ettiği ve savunduğu en temel esaslar hakkında çok önemli soruları ve güçlükleri ifade etmiştir. Onun işaret ettiği güçlükler kilisenin bugün dahi tam anlamıyla çözüme kavuşturamadığı sorunlardır. Ancak Aryüs'ün kilise öğretisine alternatif olarak ortaya koyduğu sistem de en az rakibi kadar sorunlar içermektedir.

Aryüs kilise öğretisine karşı çıkarken bu öğretinin Tanrının birliği prensibi ile uyuşmadığını ve Oğul'un Baba ile birlikte ezeli ve aynı özden oluşunun da mümkün olmadığını söyleyerek onların aynı özü paylaşmalarının iki Tanrı kabul etmek anlamına geldiğini söylemiştir. Buna karşılık kendisi alemle hiçbir şekilde ilişkiye giremeyen soyut bir Tanrı anlayışı ortaya koymuş ve bu durum Tanrı alem ilişkisinde zorunlu olarak araçların (*medyatör*) bulunmasını gerektirmiştir. Tanrı Oğlu'nun görevi sözkonusu medyatörlük fonksiyonunu yerine getirmektir. Aryüs, Oğul'u yaratılmış kabul etmekle birlikte onunla diğer varlıkları ayırmakta ve ona Gnostik anlayışın yarı Tanrılarına (*demigod*) benzer bir konum vermektedir. Bu anlayış aynı zamanda bütün Tanrılardan üstün ve soyut bir Tanrı ile onun kontrolündeki küçük Tanrılardan oluşan pagan panteonu ile de uyuşmaktadır. Bu nedenle Athanasius, çoktanrıcılığı önlemek iddiasıyla ortaya konulan bu sistemin aslında politeizmi arka kapıdan Hıristiyanlığa soktuğunu belirtmektedir.⁷²

Aryüs'ün sisteminin bir başka zayıf noktası ise kurtuluş öğretisi ve buna bağlı olarak inkarnasyonu açıklamakta yetersiz kalmasıdır. Aryüs'ün asıl olarak inkarnasyon ve kurtuluş problemleri ile ilgisi yoktur. Ancak yine de yazılarında Tanrı Oğlu'nun İsa Mesih'in bedenine girdiğini ve bu şekilde bir inkarnasyonun varlığını kabul etmektedir. Buna göre Oğul İsa'nın bedeninde insani nefsin yerini almıştır. İnkarnasyon hakkında bundan başka bir şey söylemeyen Aryüs'ün sözkonusu ifadesi pek çok soruyu akla getirmektedir. Öncelikle Aryüs inkarnasyonun amacı hakkında hiçbir açıklama yapmamaktadır. Onun açıkladığı şekliyle İsa Mesih inkarnasyondan sonra tam olarak beşeriyet kazanmamaktadır. Bu durumda, ortodoks inancın temelinde bulunan kurtuluş hiçbir şekilde mümkün olamamaktadır. Çünkü tam olarak insan olmayan bir Mesih'in insanlığını asli günahından kurtarması mümkün olamaz.

Aryüs Aristocu diyalektik bakış açısı ile Tanrının birliği üzerinde çokça durarak yalnızca onun doğurulmamış olduğunu ve onun haricindeki varlıkların mutlak surette bir başlangıçlarının olması gerektiğini söylemiştir. Bunun tabii neticesi olarak Oğul'un Tanrı ile aynı özden ve ezeli oluşunu inkar etmiştir. Bu noktada onun görüşlerinin bir bütünlük arz ettiğini söylemek mümkün olsa da bu görüşler bütüncül bir Kristoloji sistemi oluşturmak konusunda önemli çelişkiler ve eksiklikler taşımaktadır. Aryüsçülüğün netice itibarıyla ortodoks doktrin karşısında yenilmiş olması büyük ölçüde sözkonusu eksikliklere bağlıdır.

72 Robertson, Archibald, "Prolegomena", *The Nicene and Post Nicene Fathers*, Second Series, Athanasius, IV, Michigan 1991, XI-XCI, s. XXIX.

Aryüsçülük ortaya koyduğu Kristoloji anlayışında Baba ile Oğul'un tabiatları ve ilişkileri ile ilgilenen bir mezhep olmuştur. Aryüsçülerin bunun haricindeki doktrinel problemler, ibadet, liturji, sakramentler ve dinî bayramlar gibi tartışma alanlarında ortodoks kiliseden farklı bir görüşleri söz konusu olmamıştır. Öyle ki bir taraftan İsa Mesih hakkında ortodoks kilise ile kıyasıya mücadele eden Aryüsçüler, diğer taraftan rakipleri ile aynı kiliselere gidiyorlar ve aynı ibadet hayatını sürdürüyorlardı.

İlk dönem hıristiyanlıktaki pekçok heretik akımın aksine Aryüsçülük kendi başına bir kilise olma yönünde bir eğilim göstermemiştir. Bu durum kanaatimizce bu mezhebin fikirlerinin sadece teslis alanı ile sınırlı olması ve yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hıristiyanlığın diğer yönleri konusunda ortodoks kilise ile aynı görüşlere sahip olmasıydı. Bunun yanında Aryüsçülerin hedefleri de böylesi bir yapılanmayı engellemiştir. Çünkü Aryüsçüler kendileri bir kilise kurup marjinal bir din anlayışı olmak yerine resmi din anlayışı haline gelip imparatorluk içinde hıristiyanlığın yegane temsilcisi olma mücadelesi vermişler ve dördüncü yüzyılda kısmen de olsa bazı imparatorların desteğini alarak üstünlüğü ele geçirmeye muvafak olmuşlardır.

Aryüsçülük bugün temsilcisi olmayan bir mezhep konumundadır. Onların tarihteki varlıkları da büyük ölçüde dördüncü yüzyıla sınırlıdır. Ancak yedi ve sekizinci yüzyıllarda, daha önce Aryüsçülüğü benimsemiş olan kuzey Avrupalı barbar kavimlerin Roma topraklarını istila etmesi ile bir ara Aryüsçülük resmi Hıristiyanlık anlayışı olarak dayatılmıştır. Bu tarihten sonra ise Aryüsçülük tamamen tarih sahnesinden silinmiş görünmektedir.

Ancak oldukça ilginç olan bir nokta şudur ki, mezhebin ortaya çıktığı ve asıl merkezi konumundaki doğu hıristiyanlığı coğrafyasında Aryüsçülerin 381 İstanbul konsili sonrasında birden bire yok olmuş gibi görünmesidir. Halbuki İstanbul konsili sırasında Aryüsçüler oldukça önemli bir varlığa sahiptiler. Bu duruma kilise kaynaklarının sebep olduğunu düşünmekteyiz. Kaynaklar Aryüsçülerin dördüncü yüzyıl sonrasındaki durumundan hemen hiç bahsetmemektedir. Kaynakların bu tutumunun ortodoks Hıristiyanlık anlayışının kasıtlı bir politikası olduğunu düşünüyoruz. Doğu Roma coğrafyasındaki Aryüsçülerin dördüncü yüzyıldan sonraki tarihi varlığı günümüzde bilinmeyen ancak oldukça önemli bir konudur. Çünkü Aryüsçüler ortadoğuda İslam'ın gelişine kadar varlıklarını sürdürmüş olmalıdır. Nitekim dokuzuncu yüzyılda Şam'da yaşayan hıristiyan bilgini Yuhanna ed-Dimeşki hıristiyanlığın sapkın mezhepleri hakkında Grekçe kaleme aldığı *De Haeresibus* adlı eserinin İslam'la ilgili bölümünde Hz. Muhammed'in dinini Aryüsçü bir rahipten aldığı fikirlerle oluşturduğunu söylemiş (bu rahibin Hz. Muhammed'i Şam yolunda çocukken gören Bahira olduğu söylenmiştir) ve İslam'ı hıristiyanlığın sapkın bir mezhebi olarak tanımlamıştır. Buna karşılık, asrımızda yaşayan müslüman alimlerden Muhammed Ebu Zehra gibi bazıları Aryüs'ün fikirleri ile İslam'ın tevhid anlayışı arasında benzerlik kurarak Aryüsçülüğü tahrife uğ-

ramiş hıristiyanlığın bozulmamış bir mezhebi olarak tanımlamışlardır. Bu ve buna benzer ipuçları bize Hz. Muhammed döneminde dahi Aryüşü Hıristiyanlık anlayışının temsilcilerinin az ya da çok mevcut olduklarını göstermektedir. Bize göre Aryüşülüğün dördüncü yüzyıldan sonraki varlığı hakkında yapılacak titiz bir araştırma bu sorulara net cevaplar verebilmemizi kolaylaştıracaktır.